

Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîde

III. SELİM VE DÖNEMİ

SELİM III AND HIS ERA

from Ancien Régime to New Order

EDİTÖR

SEYFİ KENAN

İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)
İcadiye Bağlarbaşı caddesi 40
Üsküdar 34662 İstanbul
Tel. (0216) 474 08 50 Faks (0216) 474 08 74
www.isam.org.tr

Kapak: III. Selim odasında (Kostantin Kapıdağlı, 1803; TSM, nr. 17/30)

Bu kitap;
Türkiye Diyanet Vakfı Mütevelli Heyeti'nin
02.10.2009 tarih ve 2009/31 sayılı kararıyla basılmıştır.

Baskı: TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, Ankara

© Her hakkı mahfuzdur.

İstanbul, Aralık 2010

Kenan, Seyfi (ed.)
Nizâm-ı Kadimden Nizâm-ı Cedide III. Selim ve dönemi = Selim III and
his Era from Ancien Régime to New Order / Seyfi Kenan (ed.) – İstanbul :
Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010.
752 s. ; 24 cm. – (İSAM Yayınları ; 88. Akademik Araştırmalar Dizisi ; 7)
Dizin var.
ISBN 978-605-5586-27-0

*Şeyhülislâm Şerifzâde Mehmed Atâullah Efendi,
III. Selim ve Vak'a-i Selîmiyye*

AYSEL YILDIZ*

*Sârbân-ı vakt isen cezm eyle zira vakt olur;
Bir topal merkeb belâsıyla katar elden gider¹*

Yukarıdaki beyitte “topal merkeb” olarak nitelendirilen şahıs, III. Selim döneminin meşhur din bilginlerinden Şerifzâde Seyyid Mehmed Atâullah Efendi'dir. Kendisi, Şerifzâde veya Ebûishakzâdeler olarak tanınan köklü bir ulemâ ailesine mensuptur. Bu aileden toplam beş kişi şeyhülislâmlık makamına yükselmiş ve büyük dedesi Ebû İshak Kara İsmâil Naim Efendi (ö. 1725) 1716-1718; büyük amcası İshak Efendi (ö. 1734) 1733-1734; dedesi Mehmed Esad Efendi (ö. 1752) 1748-1749 ve babası Mehmed Şerif Efendi (ö. 1790) 1778-1782 yılları arasında görev yapmışlardır.² I. Abdülhamid döneminde dört yıl kadar bu makamda kaldıktan sonra istifa eden babası Şerif Efendi, III. Selim'in tahta çıkışından sonra atadığı ilk şeyhülislâmdır.³

* Dr., Sabancı Üniversitesi.

1 Tayyazâde Ahmed Ata, *Târih-i Ata* (İstanbul: 1293/1876), III, 45.

2 Madeline C. Zilfi, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)*, (Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1988), s. 47-50; Abdülkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, (Ankara: 1972), s. 171-172.

3 Şerif Efendi'nin I. Abdülhamid zamanındaki görevinden istifa nedeni olarak bu makamda uzun süre kalması gösterilir. İkinci görevine 19 Ağustos 1789'da başlamış, ancak bir ay yirmi dokuz gün gibi kısa bir süre sonra azledilmiştir.

Atâullah Efendi XVIII. yüzyılın meşhur ulemâsından Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'yle de (ö. 1703) akrabadır. Babaannesi Şeyhülislâm Mirzazâde Mehmed Efendi'nin (ö. 1734) kızıdır. Mirzazâde Mehmed Efendi ise Feyzullah Efendi'nin damadıdır.⁴ Feyzullah Efendi ile olan bu akrabalığını kasteden Âsım, Atâullah Efendi'nin şeceresini uğursuzlukla ("meşum") nitelendirir.⁵ Kuşmânî de aynı mantıkla "eben an ceddin" din ve devlet haini diyerek suçlar.⁶ Âsım'dan naklen aynı meseleye vurgu yapan Cevdet Paşa ise devleti hayli zarara uğratan Feyzullah Efendi'nin soyundan gelen birinin tekrar meşihat makamına getirilmesinin tedirginlik yarattığını belirtir.⁷ Hatırlanacağı üzere II. Mustafa döneminde çok büyük nüfuz kazanan ve âdeta bir ulemâ hânedanlığı kuran Feyzullah Efendi, 1703'te meydana gelen Edirne Vakası'nda katledilmiştir. Damadı Mirzazâde Mehmed Efendi ise 1730 Patrona İsyanı sonrası meşihat makamına yükselmiştir.

12 Cemâziyelevvel 1173 (1 Ocak 1760) İstanbul doğumlu olan Atâullah Efendi, aile geleneğine bağlı kalarak ilmiye sınıfına girmiş ve Tokadı Mustafa Efendi'den (ö. 1782) ders almıştır.⁸ Nüfuzlu ailesinin sağladığı imkânlar sayesinde hem iyi bir eğitim almış, hem de ilmiyede hızla yükselme fırsatı bulmuştur. On iki yaşında müderrisliğe adım atmış (12 Şevval 1185/18 Ocak 1772), aynı zamanda hocası ve yakın dostu Meh-

Azil sebebinin yaşlılığının yanı sıra III. Selim'in, yapacağı reformlar için genç ve dirayetli bir şeyhülislâma ihtiyaç duyması olduğu da söylenir (Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 152; hayatı ile ilgili ayrıca bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî: Osmanlı Ünlüleri*, (İstanbul: Târih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), V, 1588). Dönem tarihçilerinden Edib Efendi de azlini yaşlılığına bağlamaktadır (bkz. Çınar, *Edib Efendi*, s. 157, 164).

4 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, V, 1588, 1021. Mirzazâde Mehmed Efendi 1730'da şeyhülislâm olmuş ve 1731'de istifa etmiştir. Mehmed Feyzullah Efendi ise 1688 yılında şeyhülislâmlığa atanmış ve 1703'teki isyanda yeniçeriler tarafından katledilene kadar bu görevde kalmıştır.

5 Ahmed Asım, *Târih-i Asım*, (İstanbul: 1876), I, 122.

6 Ubeydullah Kuşmânî, Ebûbekir Efendi, *Asiler ve Gaziler: Kabakçı Mustafa Risalesi*, Aysel Danacı Yıldız (hazırlayan), (İstanbul: Kitapyayinevi, 2007), s. 137.

7 Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, 12 cilt (İstanbul: Matbaa-yı Osmaniye, 1309), VIII, 70.

8 Şânîzâde Mehmed Ataullah Efendi, *Târih-i Şânîzâde*, (1284/1867), II, 66.

med Münib Efendi'den (ö. 1823) ders görmüş⁹ ve ikilinin dostluğu uzun sürmüştür. İlmî kariyerinde hızla ilerlemeye devam eden Atâullah Efendi, Muharrem 1187'de (Aralık-Ocak 1773) Kudüs pâyesi almış, ardından Galata mevleviyetine hak kazanmıştır. 1 Rebiülevvel 1204'te (19 Kasım 1789) Edirne pâyesine ulaşmış ve 1205'ten (1790) Muharrem 1206'ya (Ağustos-Eylül 1791) kadar Mekke kadısı olarak görev yapmıştır. 5 Şevval 1208 (6 Mayıs 1794) tarihindeki atamayla hem İstanbul pâyesini elde etmiş hem de nakibüleşraflığa yükselmiştir. 13 Şâban 1213'te (20 Ocak 1799) Anadolu, 1 Şâban 1215'te (18 Aralık 1800) Rumeli pâyesi verilip 1 Şâban 1219'da (5 Kasım 1804) Rumeli kazaskerliğine,¹⁰ 1 Receb 1221'de de (14 Eylül 1806) Sâlihîzâde Ahmed Esad Efendi'nin (ö. 1815) azli üzerine şeyhülislâmlık makamına getirilmiştir.¹¹ Dönemin şairlerinden Sürûrî bu atama için şu tarihi düşer:

“Atâullah Efendi oldu nâil sadr-ı fetvâya”¹²

Şeyhülislâm Atâullah Efendi, Mayıs 1807 isyanından sonra da konomunu muhafaza etmeyi başarmıştır. Bu açıdan, III. Selim'in son, IV. Mustafa'nın ilk şeyhülislâmıdır. Ancak IV. Mustafa'nın çalkantılı saltanat günleri Atâullah Efendi'yi de etkilemekte gecikmez ve 7 Cemâziyelevvel 1222'de (13 Temmuz 1807) azledilerek yerine Sâ mânîzâde/Summânîzâde Ömer Hulûsi Efendi (ö. 1812) atanır. Hemen ertesi günü, yeniçerilerin de baskısıyla tekrar meşihat makamına getirilir. Bu çok kısa süreli azlin dışında IV. Mustafa devrinin neredeyse sonuna kadar mevkiini koruyabilmiştir. Fakat Alemdar Mustafa Paşa'nın (ö. 1808) III. Selim'i tekrar tahta çıkarmak üzere pâyitahta yürümesinden kısa bir süre sonra, onun ve Rusçuk yâranının baskısıyla azledilir (27 Cemâziyelevvel 1223/21 Temmuz 1808); yerini Arapzâde Mehmed Ârif Efendi (ö. 1825) alır.

Meşihat makamından uzaklaştırılmasının ardından Atâullah Efendi'nin Bebek'teki evinde ikametine dair emir çıkar.¹³ Ancak kısa bir

9 Şânîzâde, *Târih-i Şanizâde*, II, 66.

10 Şânîzâde, *Târih-i Şanizâde*, II, 68; İsmihan Sağlamdemir, *Mecmua-yı Vekayi-i Asr-ı Mahmud Han-ı Adlî*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi (Marmara Üniversitesi: 1993), s. 129.

11 Şânîzâde, *Târih-i Şanizâde*, II, 68.

12 Âsım, *Târih-i Asım*, I, 122.

13 Şânîzâde, *Târih-i Şanizâde*, II, 68; Sağlamdemir, *Mecmua-yı Vekayi*, s. 129.

süre sonra Bulgaristan Kızanlık'a sürgüne gönderilir (7 Cemâziyelâhir 1223/31 Temmuz 1808).¹⁴ Yaklaşık iki yıl sonra, 12 Cemâziyelâhir 1225/15 Temmuz 1810 tarihinde, sürgün yeri aynı zamanda arpalığı olan Aydın Güzelhisar'a çevrilir.¹⁵ Sürgün yerinin niçin değiştirildiği kesin biçimde bilinmemektedir. Şânîzâde'ye göre, Ruslar'ın bölgeye yaklaşmasından korkan Atâullah Efendi kendi isteği üzerine Güzelhisar'a gönderilmiştir.¹⁶ Atâullah Efendi, ikinci sürgün yerinde vefat etmiştir. Şânîzâde'ye göre bu tarih 26 Ramazan 1226'dır (14 Ekim 1811).¹⁷ Câbî Ömer Efendi ise vefat tarihini 9 Şevval 1226 (27 Ekim 1811) şeklinde verir.¹⁸ Fakat, Aydın muhasıslı tarafından merkeze gönderilen resmî bir rapor bu ünlü şeyhülislâmın ölüm tarihinin 25 Ramazan 1226 (13 Ekim 1811) olduğu konusunda şüphe bırakmıyor.¹⁹ Atâullah Efendi Güzelhisar'daki Câmî-i Atîk'te (Eski Cami) defnedilmiştir.²⁰

Yukarıda hayatı hakkında kısaca bilgi vermeye çalıştığımız Atâullah Efendi'nin ünü aslında ne ilmî kariyerinden, ne ailesinden ne de politik gücünden kaynaklanır. Onun tanınmışlığı daha çok Mayıs 1807 isyanında oynadığı iddia edilen kötü rolle bağlantılıdır. Taşındığı kötü şöhret yüzünden XIX. yüzyıl Osmanlı tarihinin en "mürteci", "menfaatperest", "muhafazakâr" ve "yobaz" simalarından biri olarak bilinir ve dolayısıyla en çok lânetlenen tarihî şahıslar arasındadır. Dikkat edilirse, girişte

14 Şânîzâde, *Târih-i Şanizâde*, II, 68-69; Mehmet Ali Beyhan (haz.), *Saray Günlüğü*, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2007), s. 59'a göre Kızanlık'a sürgün tarihi 9 Cemâziyelâhir 1223/2 Ağustos 1808'dir. *Neticetü'l-Vekâyi*'nin ikinci yazarına göre ise Kızanlık'a değil Tırnova'ya sürgüne gönderilmişti (*Neticetü'l-Vekayi*, İstanbul Üniversitesi, Yazma Eserler, nr. 2785, s. 35).

15 B.O.A. C. ADL. 1139 (13 Cemâziyelâhir 1225/16 Temmuz 1810). Ne yazık ki bu değişikliğın sebebiyle ilgili bir açıklama verilmiyor. Aynı belgede Bursa'da ikamet eden diğer bir eski şeyhülislâm olan Sâlihîzâde Ahmed Esad Efendi'nin ise af ve ıtlakıyla evinde ikameti için verilen emir de yer almaktadır.

16 Şânîzâde, *Târih-i Şanizâde*, II, 69. 1806-1807 Osmanlı-Rus savaşı halen devam etmekteydi ve Ruslar Aralık 1809'da İsmâil'i, Ocak 1810'da İbrâil'i ele geçirdikten sonra Bulgaristan'a girip Rusçuk, Niğbolu ve Yergöğü'nü (Ağustos-Eylül) almışlardı.

17 Şânîzâde, *Târih-i Şanizâde*, II, 69.

18 Câbî Ömer Efendi, *Cabi Tarihi*, II, 808.

19 B.O.A. HAT 665/32320.I (29 Ramazan 1226/17 Ekim 1811).

20 Davud Fatin, *Tezkire*, (İstanbul: 1271/1854-55), s. 302; Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 172; Sağlamdemir, *Mecmua-yı Vekayi*, s. 129.

verdiğimiz beyitte onun yüzünden katarın yani devletin elden gitmesi üzerinde durulmakta ve hakkında hakaret dolu bir ifade kullanılmaktadır. Benzer hakaret ve suçlamaların yankılarını hem kendi döneminin, hem de daha geç dönemlerin tarihçileri arasında bulmak hiç de zor değil. Örneğin, III. Selim ve II. Mahmud zamanında yaşayan ve ateşli bir Nizâm-ı Cedîd savunucusu olarak bilinen Dihkânîzâde Ubeydullah Kuş-mânî, Atâullah Efendi'den “hadimüş-şeriat” (şeriat yıkıcısı) “müftü'l-vakt” yerine “muhtiyü'l-vakt bir arec-i pür-belâhat” (vaktin hata edeni topal alık) şeklinde bahseder ve²¹ Tayyazâde Ahmed Atâ da ağır ve yakışsız “topal Atâ” tabirini eski bir şeyhülislâm için kullanmaktan vazgeçmez.²² Aynı tabiri *Neticetü'l-vekâyi*'in ikinci yazarı da sık sık kullanır ve bu kötü ünlü din bilgini “şeyhülislâm” değil “şer-i İslâm” olarak tanıtır.²³

Aslında bazı dönem tarihçileri Atâullah Efendi'ye karşı hiç de düşmanca bir tavır sergilemez. Hatta onun Mayıs 1807 isyanında oynadığı rol konusunda tereddütü olanlar dahi bulunmaktadır. Bu açıdan dönem tarihçilerini ikiye ayırmak mümkündür. Birinci grupta Lokmacı Matruş Ebûbekir Efendi,²⁴ Tüfengçibaşı Ârif Efendi,²⁵ *Sultân Selîm-i Sâlis'in Hal'ine Dair Risâle*'nin meçhul yazarı,²⁶ Uzunçarşılı tarafından yayımlanan ikinci bir risâlenin meçhul yazarı²⁷ ve Kethüdâ Said Efendi²⁸ gibi tarihçileri sayabiliriz. Bu tarihçilerin Atâullah Efendi'nin isyandaki rolüne dair derin bir sessizlikleri vardır. Örneğin, dönemin sivri dilli yazarı

21 *Asiler ve Gaziler*, s. 137.

22 Ahmed Ata, *Târih-i Ata*, III, 43, 58, 62, 93.

23 *Neticetü'l-Vekayi*, s. 31, 35.

24 Lokmacı Matruş Efendi ve eseri hakkında bilgi için bkz. *Asiler ve Gaziler*, s. 7-23; ayrıca bkz. Danacı-Yıldız, *Vaka-yı Selimiyye or the Selimiyye Incident: A Study of May 1807 Rebellion*, doktora tezi (Sabancı Üniversitesi, 2008), s. 12-22.

25 Fahri Çetin Derin, “Tüfengçibaşı Arif Efendi Tarihçesi”, *Belleten*, XXXVIII/151 (1974), s. 379-443.

26 Fahri Çetin Derin, “Kabakçı Mustafa Ayaklanmasına Dair Bir Târihçe”, *Târih Dergisi*, 27 (1973), s. 99-110.

27 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Kabakçı Mustafa İsyanına Dair Yazılmış Bir Târihçe”, *Belleten*, VI/23-24 (1942), s. 253-261.

28 Kethüdâ Said Efendi, *Târih-i Vaka-yı Selim-i Salis*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddün Efendi, nr. 3367; Ahmed Özcan, *Kethüda Said Efendi Tarihi ve Değerlendirmesi*, basılmamış yüksek lisans tezi, (Kırıkkale Üniversitesi, 1992); ayrıca bkz. Danacı-Yıldız, *Vaka-yı Selimiyye*, 22-29.

Ebûbekir Efendi, Nizâm-ı Cedîd ricâli olarak bilinen devlet adamlarına ağır suçlamalar yöneltmesine rağmen Atâullah Efendi'nin - ve Köse Mûsâ Paşa'nın - olaylara dahli konusunda bir şey söylememektedir. Ket-hüdâ Said Efendi de isyanın patlak vermesi ve büyümesi sırasında özelde Atâullah Efendi'ye, genelde ulemâ sınıfına aktif bir rol vermez. Atâullah Efendi'nin isyanda parmağı olup olmadığı konusunda sessiz kalan dönem kaynaklarının yanı sıra ikinci bir gruptaki kaynaklar tam aksini savunur. Bu grupta Ubeydullah Kuşmânî, *Netîcetü'l-Vekâyi'*in ikinci yazarı,²⁹ Mustafa Necib Efendi,³⁰ Georg Oğulukyan,³¹ Juchereau de Saint-Denys³² gibi dönem tarihçileri yer alır ve Atâullah Efendi'nin kesinlikle suçlu olduğu kanaatini beslerler.

Birinci gruptaki tarihçilerin Atâullah Efendi'nin Mayıs 1807 isyanına dahli konusundaki suskunluğu, dahil oldukları veya sempati duydukları politik gruplaşmalarla ilgili olabilir mi sorusunu akla getirmektedir. Ancak, dönemin resmî tarihçisi Ahmed Âsım'ın olaylara bakışı meselenin sadece politik klikleşmeyle açıklanamayacağı ihtimalini de ortaya koymaktadır. Bilindiği üzere, yaşadığı dönemin ricâline çok eleştirel bir gözle bakan ve Lokmacı Ebûbekir Efendi'nin aksine sadece Nizâm-ı Cedîd ricâlini değil onlara muhalif grupları da eleştiren Âsım'ın ağır tenkitlerinden ne Atâullah Efendi ne de ona yakınlığı bilinen ulemâ kurtulabilmiştir. Şeyhülislâm Atâullah Efendi'yle arasının hiç iyi olmadığı anlaşılan Âsım bunun sebepleriyle ilgili bazı gerekçeler öne sürer. Örneğin, Rusçuk'ta Pravadi kasabasının Âsım'a arpalık olarak tahsis edilmesine rağmen, Âsım'ın tayin ettiği nâib Tirsiniklioğlu'nun kontrolündeki kasabaya giremez. Bunun üzerine Âsım'ın bir arkadaşı yeni bir arpalık verilmesi hususunda Atâullah Efendi'ye başvurur; fakat şeyhülislâm bunu, uygun olmadığını belirterek

29 yazar hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Danacı-Yıldız, *Vaka-yı Selimiyye*, s. 23-29.

30 Mustafa Necib Efendi, *Sultan Selim-i Salis Asrı Vekayi*, (İstanbul: Matba-yı Âmire, 1280/1863).

31 Georg Oğulukyan, *Ruzname, Georg Oğulukyan'ın Ruznamesi 1806-1810 İsyanları, III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa, Ermenice'den çeviren H. Andreasyan*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1972).

32 Saint-Denys, Juchereau de, *Révolutions de Constantinople en 1807 et 1808, précédées d'observations générales sur l'état actuel de l'Empire Ottomane, et des Considérations sur la Grèce*, 2 cilt, (Paris: 1819).

reddeder.³³ Şeyhülislâmın bu hareketi şahsî bir meseleden dolayı yapıp yapmadığına dair bir bilgimiz yok. Ancak Âsım'ın meseleyi hem şahsî düzeyde kendisine hem de taşradan gelen ilmiye sınıfına yönelik bir garaz şeklinde algıladığı anlaşıyor.³⁴ Bunun yanında, Atâullah Efendi'nin de hocası Münib Efendi'nin de III. Selim'in kendisine gösterdiği yakınlık ve inayetten rahatsız olduklarını belirtmeden edemez.³⁵

İlginç olan nokta Âsım'ın, neredeyse can düşmanı haline gelen Atâullah Efendi'nin isyandaki rolüne dair objektif olmaya çalışması ve onu bir anlamda temize çıkarmaya çalışmasıdır ki adı Atâullah Efendi'yle birlikte anılan Köse Mûsâ Paşa için böyle özel bir çabası yoktur. Aksine, Mûsâ Paşa'nın isyanda aktif bir rol oynadığını her fırsatta vurgulamaktan çekinmez.³⁶ Ama aynı tarihçi, III. Selim'in hal'i meselesinde, "Müfti-i vakt olan Şerifzâde Atâullah Efendi ve kazaskerler tesbîb eyleseler idi hal' maddesi zuhura gelmez idi" şeklinde eleştiri yapanlara cevap vermeye çalışır ve Atâullah Efendi'nin kendisine "kemâl-i buğz-ı derûnîsi" olmasına rağmen, ona haksızlık etmeyi göze almak istemediğini ima eden bir üslûpla açıklamasına başlar. Bu açıklamaya göre, Şeyhülislâm Atâullah Efendi düşünülenin aksine III. Selim'in tahttan indirilmesine hiç razı değildir ve Etmeydanı'nda toplanan âsiler hal' meselesini kendisine açtığında önce rıza göstermemiştir. Ancak, başlangıçta gösterdiği bu kararlılığı sonuna doğru devam ettirememiştir. Âsım, özellikle "Vak'a güzârânından sonra cânib-i saltanata emniyet mutasavver midir?" sorusuyla Atâullah Efendi'nin zihninin karıştığını ve ondan sonra âsilerin isteklerine boyun eğdiğini iddia eder.³⁷

Bunların yanı sıra, yine Âsım'a göre Atâullah Efendi isyan sırasında tansiyonu yükseltmemiş, aksine etraf yağmaya hazır "erâzil taifesi"yle çevrili olmasına rağmen her türlü taşkınlığı engelleyebilmiştir. Âsım'a göre onun taşkınlıkları önlemedeki başarısı içki yasağı getirmesinden kaynaklanmaktaydı.³⁸ Atâullah Efendi gibi "ehl-i ilm" bir zat yerine cahil

33 Âsım, *Târih-i Asım*, II, 72. Bu olay IV. Mustafa döneminde meydana gelmiştir.

34 Âsım, *Târih-i Asım*, I, 336-337.

35 Âsım, *Târih-i Asım*, I, 122.

36 Âsım, *Târih-i Asım*, II, 20, 27, 36.

37 Âsım, *Târih-i Asım*, I, 137.

38 Atâullah Efendi'nin içki yasağıyla ilgili özel bir emrinin bulunup bulunmadığına dair bir bilgiye rastlamak malesef mümkün olmadı. Ancak isyanın ertesi

biri o kritik dönemde meşihat makamında bulunmuş olsaydı yağma ve rezaletin önü alınamazdı.³⁹ Yani Âsım'a göre Atâullah Efendi isyanın gi-dişatında aktif bir rol oynamadığı gibi olayların iyice kontrolden çıkıp taşkınlıkların artmasını da engellemiştir. Bu yüzden de övülecek bir davranışta bulunmuştur. Ne III. Selim ne de IV. Mustafa döneminde Atâullah Efendi'ye yaranamadığına göre Âsım'ın onunla arasında bir çıkar ilişkisi olması veya aynı kliğe mensup olmaları oldukça zor görünüyor. Bu yüzden, ortada başka bir meçhul sebep yoksa, Âsım'ın Atâullah Efendi'ye karşı objektif olmaya çalıştığını söyleyebiliriz. Nitekim, Âsım'dan sonra resmî tarihçi olan Şânîzâde de Atâullah Efendi'nin olaylar sırasında kafasının karıştığını, âsiler tarafından baskı altında tutulduğunu ve III. Selim'in hal'ine fetva verirken "meslûbü'-ş-uûr" olduğunu iddia eder;⁴⁰ ayrıca Atâullah Efendi'nin kişiliğiyle ilgili fazla olumsuz bir yorum da yapmaz. Hatta iyi ahlâkından bahseder ve örnek olarak, IV. Mustafa tarafından kendisine hibe edilmek istenen maktul sır kâtibi Ahmed Bey'in (ö. 1807) konağını kabul etmemesini gösterir. Padişahın hediyesini reddeden Atâullah Efendi Süleymaniye'deki bu evi sır kâtibi Ahmed Efendi'nin vârislerinden ancak kiralamak şartıyla oturmuştur.⁴¹

Yukarıda özetlemeye çalıştığımız üzere, dönem tarihçileri arasında Atâullah Efendi'nin Mayıs 1807 isyanındaki rolü ve III. Selim'in tahttan indirilmesinde bir dahli olup olmadığı konusunda iki farklı görüş mevcuttur. Birinci grup tarihçiler ya suçsuzluğuna inanırlar ya da bu konuda sessizdirler. İkinci gruptakiler ise Atâullah Efendi'nin suçluluğundan kesinlikle emindirler. Sonraki tarihçiler, dönemin kaynakları arasındaki farklı açıklamaları ya fark etmediklerinden ya da ikinci grubun açıklamalarını daha mantıklı bulduklarından bu konuda fazla bir sorgulama yapmamış görünüyorlar. Nitekim, Cevdet Paşa'yla birlikte Atâullah Efendi - ve Köse Mûsâ Paşa'nın - isyandaki rolü artık bir klişeye dönüşmüştür.⁴²

günü Büyükdere çayırında toplanan âsilerin içki içmeme kararı aldığını bazı kaynaklar bildiriyor (Danacı-Yıldız, *Vaka-yı Selimiyye*, s. 366-367).

39 Âsım, *Târih-i Âsım*, I, 137.

40 Şânîzâde, *Târih-i Şanizâde*, II, 68.

41 Şânîzâde, *Târih-i Şanizâde*, II, 70.

42 Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, 12 cilt (İstanbul: Matbaa-yı Osmaniye, 1309/1891).

Sonraki tarihçilerin çoğu da aynı çizgideki iddiayı takip etmektedirler.⁴³ Bu genel kanının dışında tutulması gereken yazarlardan biri Ziya Nur'dur (Aksun). Yazar, Atâullah Efendi'nin isyanda rolü olup olmadığı sorusundan çok onun gibi köklü ve iyi eğitilmiş ilmiye mensuplarının sırf şahsî çıkar uğruna bir isyanda rol alamayacağını iddia eder. Aksun'a göre, Atâullah Efendi'nin asıl kaygısı ulemâ sınıfının çıkarlarını korumaktır.⁴⁴ Yılmaz Öztuna da Atâullah Efendi'ye karşı çok eleştirici değildir ve köklü bir ulemâ ailesinden gelen bir şeyhülislâmın isyanda rol alması onun kafasını da karıştırmıştır.⁴⁵

Bunun yanı sıra, geç Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi tarihçilerinin Atâullah Efendi'ye yönelttikleri suçlamalardaki bazı değişimlerin de altını çizmekte fayda var. Dönem tarihçilerinin bazıları Atâullah Efendi'yi isyanda dahil olduğu gerekçesiyle kınamasına rağmen, bu suçlama genel anlamda ilmiye sınıfına yönelik değildir; daha çok Atâullah Efendi'nin şahsını ve etrafındaki birkaç âlemi hedef alır. Öte yandan, özellikle Cumhuriyet döneminde, Atâullah Efendi bireysel suçluluğunun yanı sıra gerici ve modernleşmeye karşı çıkan ilmiye sınıfının tipik bir temsilcisine dönüşür.⁴⁶ Bu yüzden, Mayıs 1807 isyanı irticanın bir zaferi olarak lânetlenirken, Atâullah Efendi de "iki yüzlü mürtecî" yaftasını taşımaktan kurtulamaz.⁴⁷ Batılılaşma ve sekülerleşmenin hız kazandığı ulusalcı-merkeziyetçi devlet temeline dayanan Cumhuriyet döneminde, modernleşmeyi engelleyen her türlü hareket ve ayaklanmaya karşı çıkmıştır. Nitekim, padişahlara karşı yapılmış olsa bile 1730 Patrona Halil veya Mayıs 1807 gibi ayaklanmalar Cumhuriyet dönemi tarihçileri tarafından asla tasvip edilmez. Dolayısıyla

43 İ. H. Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yılıkoğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, (Ankara: TTK, 1942), s. 2-3; Ahmed Refik [Altınay], *Kabakçı Mustafa*, (İstanbul: İbrahim Hilmi, 1331), s. 20; Reşat Ekrem Koçu, *Kabakçı Mustafa: Bir Serserinin Romanlaştırılmış Hikayesi*, 2. bası, (İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2001), s. 64; İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971-2), IV, 87.

44 Ziya Nur [Aksun], *Osmanlı Tarihi: Osmanlı Devleti'nin Tahlili ve Tenkidli Siyasi Tarihi*, (İstanbul: Ötüken, 1994), III, 92-93.

45 Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1998), I, 465, 473.

46 Ahmed Refik, *Kabakçı Mustafa*, s. 20;

47 Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi*, IV, 87.

bu gibi isyanlarda başrol oynadığı düşünülen yeniçeriler ve ulemâ sınıfı bu dönemde yoğun bir eleştiri bombardımanı altındadır.⁴⁸ Örneğin Rıza Nur'a göre ulemâ sınıfı "bilmedikleri işlere burunlarını sokarak devleti böyle felâketten felâkete atıp bu hale getirmişlerdir."⁴⁹ Aslında bu kanaat, Osmanlı İmparatorluğu'nda yüksek pâveli ilmiye mensuplarının karar mekanizmasında önemli bir rol oynadıkları gerçeğiyle hiç uyuşmaz. Ahmed Râsim de aynı konuda oldukça keskin bir kanaatini ortaya koyar: "Bizde vukua gelen ihtilâl ve isyanların tamamında erbâb-ı din şikkını o güzelim ve temiz şeriatı muhâdemeyi alet olarak seçmişlerdir."⁵⁰

Atâullah Efendi'ye yönelik tutumu kısaca değerlendirdikten sonra kendisiyle ilgili iddiaları da üç temel başlık altında toplayabiliriz:

1. İkiyüzlü ve riyakâr bir din bilginidir. Nizâm-ı Cedîd'i veya herhangi bir modernleşme teşebbüsünü hiç beğenmediği ve desteklemediği halde, destekler gibi görünmüş ve bu sayede III. Selim'in gözüne girerek meşihat makamına kadar yükselmeyi başarmıştır.⁵¹ İlmiye kariyerinin en yüksek makamına gelmesine rağmen tatmin olmadığı ve bu yüzden de özellikle Mayıs 1807 isyanının ortaya çıkmasında ve sonra da hem tansiyonun artmasında, hem de III. Selim'in tahttan indirilmesine giden olaylar sırasında önemli rol oynadığına dair suçlamalar birbirini takip eder.

2. Mutaassıp olduğu için, hem kendisi gibi düşünen din bilginlerini etrafına toplamış, hem de yeniçerilerle iş birliğinden çekinmemiştir. Ulemâdan Münib Efendi ve birkaç kişiyi en yakın adamları arasına alırken Köse Mûsâ Paşa gibi devlet adamlarıyla iş birliği yapmakta bir sakınca görmemiştir.⁵²

48 Koçu, *Kabakçı Mustafa*, s. 64; Rıza Nur, *Türk Tarihi*, III, 279, 285; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi*, IV, 87; bkz. Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, I, 465, 473.

49 Rıza Nur, *Türk Tarihi*, 2. basım, (İstanbul: Toker Yay., 1978-1981), III, 279.

50 Ahmed Rasim ve Osmanlı Tarihi, Metin Hasırcı (hazırlayan), 8 cilt, (İstanbul: Emir Yayınları, 1999), V, 1614.

51 Saint-Denys, *Revolutions*, II, 106; Zinkeisen, J. W., *Geschichte des Osmanischen reiches in Europa*, (Hamburg: 1840-1863), VII, 460; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi*, IV, 87; Ahmed Refik, *Kabakçı Mustafa*, s. 20; Cevdet Paşa, *Târih*, VIII, 70.

52 Oğulokyan, *Ruzname*, s. 17; Mustafa Necib, *Sultan Selim-i Salis Asrı Vekayi*, s. 28-30; Ahmed Ata, *Târih-i Ata*, II, 48, 76-78. Uzunçarşılı, *Alemdar Mustafa Paşa*, s. 87.

3. Yine ikiyüzlülüğü sebebiyle severmiş gibi görüldüğü III. Selim'i aslında hiç sevmemiş ve hem onu tahttan indirmek, hem de sultanın çok önem verdiği Nizâm-ı Cedîd'i çökertmek için elinden geleni yapmıştır.

Bu kadar yoğun suçlamalara rağmen Atâullah Efendi'nin Nizâm-ı Cedîd reformları, III. Selim veya diğer meselelerle ilgili konulardaki fikir ve yorumlarını neredeyse hiç bilmiyoruz. Daha da önemlisi elimizde Mayıs 1807 isyanında rolü olup olmadığına dair kesin kanıt yok. Eğer bu ünlü şeyhülislâm, Köse Mûsâ Paşa, bazı ulemâ veya (IV.) Mustafa ile gizli bir ittifak içine girip bir komplo düzenlemişse dahi, bu tip görüşmeler çok gizli tutulduğundan olaylara dahlini belki de hiçbir zaman kesin biçimde öğrenemeyeceğiz. Ancak, bu aşamada da mevcut bazı belgelere dayanarak kendisine yönelik suçlamalarla ilgili bazı sonuçlara ulaşmak mümkün. Dikkat edilecek olursa, yukarıdaki suçlamalardan birincisi Atâullah Efendi'nin Mayıs 1807 isyanındaki rolüyle, ikincisi isyan öncesi ve sonrası yakın durduğu fraksiyonla, üçüncüsü ise III. Selim'le olan ilişkisiyle bağlantılıdır. Dolayısıyla bu hususları tek tek incelemekte fayda var.

Mayıs 1807 isyanı 17 Ramazan 1222 (25 Mayıs 1807) Pazartesi günü başladı ve 21 Ramazan 1222 (29 Mayıs 1807) Cuma sabahı IV. Mustafa'nın tahta çıkmasıyla sona erdi. Pazartesi günü Macar tabyası dizdarı Halil Haseki ile Boğaz Nâzırı Mahmud Râif Efendi âsi yamaklar tarafından öldürülür. İkinci yani salı günü nispeten daha sakin geçer ve günün en önemli gelişmesi âsilerin Büyükdere çayırında toplanmasıdır. Çarşamba günü ise âsilerin şehre doğru meşhur yürüyüşü başlar ve aynı günün gecesi topçu ocağı da isyana katılır. Bir sonraki gün ise âsilerin Etmeydanı'nda toplanması, istekleri üzerine Nizâm-ı Cedîd'in kaldırılması, başlarını talep ettikleri şahısların isimlerinin bulunduğu bir listenin hazırlanması ve listedekilerden bazılarının idamıyla sona erer. Son günde listedeki ricâlden idamlara devam edilmesine rağmen, güne damgasını vuran olay III. Selim'in tahttan indirilip IV. Mustafa'nın tahta çıkarılmasıdır.⁵³

Şeyhülislâm Atâullah Efendi'nin isyan sırasındaki rolü perşembe ve cuma günleriyle daha bağlantılıdır. 28 Mayıs Perşembe sabahı, âsiler Etmeydanı'na doğru yürüyüşe geçtiği sırada yönetici sınıf da bir toplantı

53 isyanın kronolojik açıdan detaylı bir değerlendirilmesi için bkz. Danacı-Yıldız, *Vaka-yı Selimiyye*, s. 330-449.

yapmaya hazırlanıyordu. Atâullah Efendi'nin de dahil olduğu bir grup sarayda toplanmak istemiş, III. Selim'in bu teklifi reddetmesi üzerine Bâbüâlî'ye geçmişlerdi.⁵⁴ Ancak katılımcılar isyanı bastırmaya yönelik tedbirler konusunda bir görüş birliği oluşturamadıkları gibi İbrâhim Nesim Efendi ile (ö. 1807) eski Rumeli kazaskeri Ahmed Şemseddin Efendi (ö. 1809) arasında toplantıya damgasını vuran bir münakaşa çıkmış ve bu tatsız olaydan sonra orada bulunanların çoğu canlarını kurtarmak için bir tarafa dağılmışlardı.⁵⁵ Diğer katılımcılar dağıldıktan sonra şeyhülislâm ve yanındaki ulemânın ne yaptığı takip edilememektedir. Mustafa Necib Efendi'ye göre hemen "eşkıyanın" bulunduğu yere gitmişlerdi.⁵⁶ Dönemin bazı kaynaklarına göre ise saraya gitmek istemişler, ancak III. Selim kabul etmemişti.⁵⁷ Tüfengçibaşı Ârif Efendi, istekleri saray tarafından reddedilen ulemânın rikâb-ı hümayuna yazı yazıp ne yapılması gerektiğini sorduğunu ve cevaben ya Paşakapısı'nda ya da Ağakapısı'nda beklemeleri emrini aldıklarını ve tam o sırada, âsiler Etmeydanı'na girmek üzere iken ulemânın Ağakapısı'na gittiğini yazmaktadır.⁵⁸ Ulemânın gerçekte saraya gitmek için bir istekte bulunup bulunmadığını ispatlayacak delilimiz yok; ancak eğer böyle bir talepte bulunulmuşsa şeyhülislâmın ve diğerlerinin isyan sırasında ortalıkta dolaşmak yerine padişahın yanında durmayı tercih ettiklerini düşünebiliriz. Kesin nokta, âsiler Etmeydanı'na girerken Atâullah Efendi ve bazı ulemânın ya Paşakapısı ya da Ağakapısı civarında olduğudur.

Dönem kaynaklarında, hakkında çelişkili açıklamaların yapıldığı başka bir husus da Atâullah Efendi ve yanındaki ulemânın ne zaman ve

54 Âsım, *Târih-i Asım*, II, 27; Kethüdâ Said Efendi, *Târih-i Vaka-yı Selim-i Salis*, Bayezid 3367, 100a-100; *Netayicü'l-Vekayi*, s. 14a; toplantıya katılanların listesi için bkz. Derin, "Kabakçı Mustafa Ayaklanması", s. 103.

55 *Yayla İmamı Risalesi*, s. 224; Asım, *Târih-i Asım*, II, 29-30; Derin, "Kabakçı Mustafa Ayaklanması", s. 103; Oğulokyan, *Ruzname*, s. 6.

56 Mustafa Necib Efendi, *Sultan Selim-i Salis Asrı Vekayi*, s. 35.

57 Kethüdâ Said Efendi, *Târih-i Vaka-yı Selim-i Salis*, Bayezid 3367, 100; *Netayicü'l-Vekayi*, s. 14a; Oğulokyan, *Ruzname*, s. 5; Tüfengçibaşı Arif Efendi, *Vaka-yı Selimiyye*, Topkapı 1595, s. 9a; Derin, "Tüfengçibaşı Arif Efendi Tarihçesi", s. 391.

58 Tüfengçibaşı Ârif Efendi, *Vaka-yı Selimiyye*, Topkapı 1595, s. 9a; Derin, "Tüfengçibaşı Arif Efendi Tarihçesi", s. 391; *Asiler ve Gaziler*, s. 116; Ebubekir Efendi, *Vaka-yı Cedid*, s. 22; bu konuda detaylı bilgi için bkz. Danacı-Yıldız, *Vaka-yı Selimiyye*, s. 386-395.

nasıl Etmeydanı'ndaki âsilerin yanına gittikleri meselesidir ki buna kesin bir cevap vermek birçok meselenin de aydınlatılmasında faydalı olacaktır. Çünkü bazı tarihçiler Atâullah Efendi'nin perşembe günü meydana kendi gönlüyle bulunduğunu, âsilerle uzun görüşmeler yaptığını ve âsilerin idamını istedikleri devlet ricâlinin listesini bizzat şeyhülislâma dikte ettirdiğini ileri sürerler.⁵⁹ Ancak, detaylı bir inceleme şeyhülislâmın aslında Paşakapısı veya Ağakapısı'nda beklediğini, hemen meydana gitmediğini ve âsilerin kellesini istediği şahısların listesini kendisinin hazırlamadığını neredeyse kesin bir şekilde ortaya koyuyor. Örneğin, III. Selim'e hitaben yazıldığı anlaşılan bir arşiv belgesinde idamı istenen on bir kişinin ismi verilmekte, hemen altında ise âsilerin Nizâm-ı Cedîd'in kaldırılmasından memnun oldukları, ancak listedeki şahıslar idam edilmeden dağılmayacakları vurgulanmaktadır.⁶⁰ Vesikanın detaylarından anlaşıldığına göre, yazıyı yazan şahıs Atâullah Efendi'dir, ancak kendisi Etmeydanı'nda değildir. Meydandaki âsilerin isteklerini sekbanbaşı, fetva emini ve vekâyi' kâtibinin vasıtasıyla öğrenir.⁶¹ Bu da şeyhülislâmın ve diğer yüksek pâveli ulemânın meşhur listenin hazırlanışı sırasında meydana olmadığını gösterir ve âsilerle bağlantı kurup onların isteklerini dinleyenlerin yukarıda bahsi geçen üç görevli olduğunu ortaya koyar.

Anlaşılan o ki listenin hazırlanmasından belli bir süre sonra ulemâ meydana gelmiş,⁶² Tekke Meydanı'na alınmış ve perşembe gecesini de 72. Bölüğün kışlasında geçirmiştir.⁶³ Dönemin bazı kaynaklarına göre şeyhülislâm ve diğer ulemânın geceyi kışlada geçirmeleri tesadüf değil planın bir parçasıydı.⁶⁴ Bu tarihçilere göre, perşembe gecesini III. Selim'in

59 Oğulokyan, *Ruzname*, s. 7. Ebûbekir Efendi, listenin âsiler tarafından ulemâyâ dikte ettirildiğini söylüyor ancak isim vermiyor (bkz. *Asiler ve Gaziler*, s. 116).

60 B.O.A. HAT 7537 (tarihsiz). Danacı-Yıldız, *Vaka-yı Selimiyye*, s. 398-401; belgenin transkribe edilmiş bir kopyası için bkz. s. 888-889.

61 B.O.A. HAT 7537 (tarihsiz); ayrıca bkz. Danacı-Yıldız, *Vaka-yı Selimiyye*, s. 401-402.

62 Tüfengçibaşı Arif Efendi, *Vaka-yı Selimiyye*, s. 11; Derin, "Tüfengçibaşı Arif Efendi Tarihçesi", s. 394.

63 B.O.A. C. AS. 50601 (11 R 1222/18 Haziran 1807); Tüfengçibaşı Arif Efendi, *Vaka-yı Selimiyye*, s. 14a; Derin, "Tüfengçibaşı Arif Efendi Tarihçesi", s. 397; Ebubekir Efendi, *Asiler ve Gaziler*, s. 114.

64 *Asiler ve Gaziler*, s. 119; *Yayla İmamı Risalesi*, s. 229; Asım, *Târih-i Asım*, II, 34.

tahttan indirilip yerine IV. Mustafa'nın getirilmesine karar verilmişti ki bu yeniçeri ve ulemâ koalisyonunun en iyi göstergesi olarak kabul edilir. *Yayla İmamı Risâlesi* yazarına göre Şeyhülislâm Atâullah Efendi ve diğerleri yeniçeri kışlasında kendi gönülleriyle kalmışlar, ancak sanki yeniçerilerin baskısı altında kalmışlar gibi bir izlenim vermişlerdi.⁶⁵ Öte yandan, ulemâ ve yeniçeriler arasında herhangi bir görüşmeye atıfta bulunmayan Âsım, koalisyona katılan üçüncü bir fraksiyonu da sahneye ekler. Perşembe gece yarısı (IV.) Mustafa, daha sonra vâlîde sultan kahvecibaşısı olacak olan Abdurrahman Ağa'yı kışlaya göndermiş ve kışladakilerle III. Selim'in tahttan indirilmesi meselesini konuşmuştur.⁶⁶ Ebûbekir Efendi ve Âsım'ın birbirini tamamlayıcı açıklamalar yapmasının yanı sıra, cuma günü III. Selim'in tahttan indirilmesi hususunun birdenbire ortaya çıkmadığı konusunda da bir ipucu sağlıyor. Ancak bu noktada, ulemânın ve özellikle Atâullah Efendi'nin ne derece rolü olduğuna eldeki verilerle karar vermek zor.

Dönem kaynaklarındaki cuma günü meydana gelen olaylarla ilgili bilgiler çelişkili detaylarla doludur. Örneğin, Tüfengçibaşı Ârif Efendi'ye göre cuma sabahı Sekbanbaşı Ârif Ağa, Şeyhülislâm Atâullah Efendi, bir kısım ulemâ ve yeniçeri liderleri toplanarak idamı istenen ricâlin çoğu ortadan kaldırıldığından ve Nizâm-ı Cedîd ordusu lağvedildiğinden isyanın artık sona erdirilmesi gerektiği konusunda görüş birliğine varırlar. Onlara göre, yapılması gereken tek şey âsilerin yerlerine dönüşünü sağlamak için ikna edilmeleridir. İşte tam bu esnada Atâullah Efendi o meşhur sorusunu sorar: “Varın sergerde ve başbuğlara bir kerre sual edin daha bir mesulleri var mıdır, tamam mıdır istisfar olunsun”⁶⁷ ve bunu müteakiben de ve Sekbanbaşı Mehmed Ârif Ağa ile (ö. 1808) birlikte Etmeydanı'na adamlarını göndererek âsilere artık isyana son vermelerini ve gelip hil'atlerini giymelerini bildirir. Âsiler meseleyi kendi aralarında müzakere etmek için müsaade istediklerinde, şeyhülislâm tekrar birkaç adam göndererek “... Cemiyetlerini ber-taraf edelim, daha

65 *Yayla İmamı Risalesi*, s. 229.

66 Asım, *Târih-i Asım*, II, 34.

67 Tüfengçibaşı Arif Efendi, *Vaka-yı Selimiyye*, Topkapı 1595, s. 16a; Derin, “Tüfengçibaşı Arif Efendi Tarihçesi”, s. 400.

bir sözleri ve söyleyecekleri var mıdır?” diye sordurur.⁶⁸ Tüfengçibaşı Ârif Efendi, bu sorunun ne maksatla sorulduğu hususunda özel bir yorum yapmıyor. Ancak Atâullah Efendi’nin sorusundan cesaretlenen âsi yamakların liderlerinden Bayburdî Süleyman cülûs meselesini ortaya atar ve Kabakçı Mustafa da dahil olmak üzere diğer âsiler kendisini destekler. Orada yani meydanda bulunan Münib Efendi ve diğer bazı ulemâ isteklerinden vazgeçmeleri için âsileri ikna etmeye çalışsa da Bayburdî Süleyman artık, “Padişah ile kul beynine nefsanîyet girdi” sözüyle meseleyi kesip atar.⁶⁹ Bunun üzerine yeniçeri ileri gelenleri, Etmeydanı’nda gittikçe artan tansiyondan ürkererek durumu Atâullah Efendi’ye anlatırlar. Bu aşamadan sonra şeyhülislâm ve yanındaki ulemâ Etmeydanı’na gider.⁷⁰ Dikkat edilirse, o zamana kadar şeyhülislâm meydanda değildir ve âsilerle irtibat ya yeniçeri ileri gelenleri ya da bazı ulemâ tarafından sağlanmaktadır.

Tüfengçibaşı’nın anlatımına yakın başka bir dönem kaynağı daha vardır. Yazarı meçhul olan bu kaynağa göre, cuma sabahı Atâullah Efendi âsilere gizlice haber göndererek Nizâm-ı Cedîd’in lağvı ve istedikleri ricâlin idamıyla yetinerek dağılmalarını ister.⁷¹ Meçhul yazarın anlatımında Atâullah Efendi âsileri kıskırtabilecek herhangi bir soru sormaz, sadece ve sadece isyanı sona erdirmelerini ister. Yine aynı yazarın anlatımından edinilen izlenim III. Selim’in tahttan indirilmesine âsiler arasında zaten karar verildiğidir. Örneğin, Atâullah Efendi’nin ayaklanmayı sona erdirme talebine karşılık âsiler kendilerine böyle bir istekte bulunmamasını ondan rica ederler. Bundan sonra şeyhülislâm başka bir alternatif kalmadığına ikna olur, ancak III. Selim’e bir zarar gelmemesini ister. Âsiler bu konuda söz verdikten sonra da meseleyi Kâimmakâm Mûsâ Paşa’ya aktarır; o da sultana bildirir.⁷² Aynı risâlenin yazarına göre Atâullah Efendi doğrudan bir rol oynamadığı gibi âsileri taht değişikli-

68 Tüfengçibaşı Ârif Efendi, *Vaka-yı Selimiyye*, Topkapı 1595, s. 16a; Derin, “Tüfengçibaşı Ârif Efendi Tarihçesi”, s. 400

69 Tüfengçibaşı Ârif Efendi, *Vaka-yı Selimiyye*, Topkapı 1595, s. 17a; Derin, “Tüfengçibaşı Ârif Efendi Tarihçesi”, s. 401.

70 Tüfengçibaşı Ârif Efendi, *Vaka-yı Selimiyye*, Topkapı 1595, s. 16a-17a; Derin, “Tüfengçibaşı Ârif Efendi Tarihçesi”, s. 400-401.

71 Derin, “Kabakçı Mustafa Ayaklanması”, s. 106.

72 Derin, “Kabakçı Mustafa Ayaklanması”, s. 106.

ğinden vazgeçmeleri için ikna etmeye çalışmış, başarılı olamayınca III. Selim'in can güvenliğini sağlamaya çalışmıştır. Son noktadan bahsetmese dahi Kethüdâ Said de Atâullah Efendi'nin âsilerden gelen baskıyla taht değişikliğini kabul etmekten başka çaresi kalmadığı vurgusunu yapar.⁷³

Âsım'a göre, âsiler ulemâdan bazı isteklerde bulunmuş, hatta bazıları epey ısrar etmişlerdi. Ne yazık ki yazar âsilerin talepleri ve hangi konuda ısrarcı olduklarıyla ilgili herhangi bir detay vermiyor, ancak ulemânın bazı talepleri kabul ederken âsilerin mâkul olmayan isteklerini reddettiklerini belirtiyor. Öte yandan Âsım'ın açıklamalarında Atâullah Efendi'nin tavrıyla ilgili çok önemli detaylar bulabiliyoruz. Örneğin, âsilerle sürdürülen görüşmeler sırasında aktif olan Atâullah Efendi değildir. Kendisi sessiz kalmayı yeğlerken, âsilerle esas görüşmeyi İstanbul Kadısı Muradzâde Mehmed Murad Efendi (ö. 1809) yapmıştır.⁷⁴ Bu aşamada mesele daha çok listede adı bulunan kaçak ricâlin yakalanması üzerinde yoğunlaşmış gibi duruyor. Nitekim, kaçakların hükümet tarafından arandığı konusunda âsileri inandırmak için Münib Efendi de Etmeydanı'na gönderilir. Etrafı derhal âsiler tarafından sarılan Münib Efendi bütün taleplerinin kabul edildiğini belirterek artık görevleri başına dönmeleri konusunda onları uyarır ve aksi takdirde hareketlerinin bir "hurûcale's-sultan" olacağının altını çizerek.⁷⁵ Âsım'a göre tam bu noktada meydana gelen hava birdenbire değişir. Bu tavır değişikliğini ve artık meselenin III. Selim'in tahttan indirilmesi olduğunu ilk önce Muradzâde farkederek ve âsilere, "Artık böyle bir insana sultanımız diyerek güvenebilir miyiz?" diye sorar. Âsım'a göre Muradzâde'nin böyle davranmasının sebebi III. Selim tahtta kaldığı takdirde kendisinin ve diğer ulemânın can güvenliğinin

73 Kethüdâ Said, *Târih-i Vaka-yı Selim-i Salis*, Bayezid 3367, 102a, *Netayicü'l-Vekayi*, s. 15.

74 Âsım, *Târih-i Asım*, II, 35-36.

75 Âsım, *Târih-i Asım*, II, 35. Listedekilerden Kethüdâ İbrâhim Nesim Efendi, Rikâb-ı Hümâyûn Kethüdâsı Mehmed Memiş Efendi, Bostancıbaşı Hasan Şâkir Bey, Darphane Nâzırı Ebûbekir Efendi perşembe günü, sır kâtibi Ahmed Efendi, Mâbeyinci Ahmed Efendi ve Elhac İbrâhim Efendi cuma günü ve Vâli de Sultan Kethüdâsı Yûsuf Ağa ile Kapan-ı Dakik Nâibi Abdülatif Efendi daha sonra öldürülmüş, İrâd-ı Cedîd Defterdarı Ahmed Bey ise Yeniçeri Ocağı'na sığınarak kaçmayı başarabilmiştir (bkz. Danacı-Yıldız, *Vaka-yı Selimiyye*, s. 403-415, 429-449).

kalmayacağı konusundaki endişesiydi.⁷⁶ Cülûs meselesinin açılmasından sonra Münib Efendi yeniçeri liderlerinin bulunduğu odaya girer ve onları da beraberine alarak ulemânın yanına gider. Yeniçeri ileri gelenleri de şeyhülislâmın yanına gelerek III. Selim'in tahttan indirilmesiyle ilgili son kararlarını bildirirler. Baskı altında kalan şeyhülislâm ve diğer ulemâ başka çareleri kalmadığı için durumu hükûmete bildirir, önce meydana sonra da saraya yönelirler.⁷⁷ Dikkat edilirse Âsım'ın bu detaylı anlatımında Atâullah Efendi zannedilenin aksine o kadar da aktif bir rol oynamamıştır, ki bu da Âsım'ın onun suçsuzluğu konusundaki açıklamalarıyla uyum içindedir. Âsım'ı takip edersek III. Selim'in tahttan indirilmesine karar verildiği sırada Atâullah Efendi âsilerle bizzat herhangi bir görüşme yapmamış, ancak buna karar verdikten sonra meydana gitmiştir.

Atâullah Efendi'yi birçok açıdan suçlamasına rağmen, isyanla ilgili Fransızca bir tarihçe bırakan Saint-Denys de Atâullah Efendi'ye taht değişikliğine giden yolda pek aktif bir pay vermez. Yazara göre, esas aktif rolü oynayan Kabakçı Mustafa'dır. İsyân sırasında öldürülen devlet ricâlinin meydandaki parçalanmış cesetlerine bakarak düşmanlarının ortadan kaldırıldığına ve Nizâm-ı Cedîd'in lağvedildiğine dair uzun bir konuşma yapan Kabakçı Mustafa, âsilere III. Selim'in padişahlık yapmayı hak edip etmediğini sorar; aldığı menfi cevabı onaylatmak üzere de ulemâyâ adam gönderir. Şeyhülislâma yöneltilen en önemli soru şeriata aykırı hareket eden ve uygulamalarda bulunan bir padişahın tahtta kalıp kalamayacağı sorusudur. Bu soruya hazırlanmış olan şeyhülislâm da gerekli fetvayı verir.⁷⁸

Yukarıdaki bazı detaylar bize Atâullah Efendi'nin rolü konusunu tekrar düşünmeye teşvik etmesine rağmen, yine de çok kesin sonuçlar çıkarmamızı engelliyor. Ancak bütün şüpheleri bir yana bırakıp Atâullah Efendi'nin isyanda bir rolü olduğunu kabullensek dahi cevaplamamız gereken iki önemli soru var. Birinci soru eğer hiçbir rolü yoksa niçin kendisinin bu kadar yoğun eleştiriye uğradığı, ikincisi ise kariyerinin en yüksek mertebesine ulaştığı halde böyle bir isyanda rol alarak ne

⁷⁶ Âsım, *Târih-i Asım*, II, 35-36.

⁷⁷ Âsım, *Târih-i Asım*, II, 35-36.

⁷⁸ Saint-Denys, *Revolutions*, II, 1831.

tür bir kazanç sağlamayı amaçladığı sorusudur. Saint-Denys'e dayanarak Zinkeisen'a göre Atâullah Efendi'nin isyanda rol oynamasının temel sebebi ulemânın gücünün azalmasını engellemektir.⁷⁹ İsyân öncesinde Atâullah Efendi'nin dinî ve siyâsî otoritesinde belirgin bir azalma olup olmadığını şu aşamada tespit etmek zor, ancak Âsım'ın anlattıklarına dayanacak olursak şeyhülislâmın otoritesi azalmıştı ve özellikle karar mekânizmasından uzaklaştırılmıştı. Tarihçinin kendi ifadesine göre isyandan önceki dönemde Atâullah Efendi'ye bir "mahalle imamı" kadar bile değer verilmiyordu ve çoğu konuda kendisine danışılmadığı gibi birçok haberi de ancak kendisini ziyaret edenlerden alabiliyordu.⁸⁰ Bu tarz açıklamalar Atâullah Efendi'nin Nizâm-ı Cedîdci diye bilinen yönetici elit sınıf tarafından bir kenara itilmesinin intikamını almak hevesinde olduğu veya siyâsî nüfuzunu tekrar kazanmak arzusunu beslediğinin altını çizmektedir. Bu maksatla da dönemindeki diğer "devlet küskün"leriyle iş birliği yaptığı düşünülebilir.

Daha önce de belirttiğimiz üzere elimizde Atâullah Efendi'nin III. Selim döneminde başlatılan ıslahatlar hakkındaki düşüncesini gösteren bir ipucu yok. Ancak Nizâm-ı Cedîd ordusunun 1806 yazında Edirne'de yayılma teşebbüsündeki başarısızlığından sonra ıslahatçı olarak bilinen Sâlih-zâde Ahmed Esad'ın azli ve arkasından Atâullah Efendi'nin getirilmesi muhafazakârlara verilmiş sus payı şeklinde değerlendirilir.⁸¹ Hatta Yılmaz Öztuna bu atamayı şöyle yorumlar: "Nizâm-ı Cedîdci olduğu için, şer kuvvetleri tarafından işten uzaklaştırılmış, yerine, korkunç bir mürteci olan halefi getirilmiştir."⁸²

Bununla bağlantılı bir mesele de Atâullah Efendi'nin yeniçerilerle iş birliği içinde olduğu iddiasıdır. Edirne İhtilâl'i'nden sonra meşihat

79 Zinkeisen, GOR, VII, 460-461.

80 Âsım, *Târih-i Asım*, I, 137.

81 Mustafa Nûri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat*, 4 cilt, (İstanbul: 1327/1909), IV, 46; Stanford, J. Shaw, *Between Old and New, Ottoman Empire under Selim III, 1789-1807*, (Cambridge: Mass.: Harvard University Press, 1971), s. 345 ; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: cilt V: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri*, (Ankara: TTK, 1999), s. 81; Adil Şen, *Osmanlı'da Dönüm Noktası: III. Selim'in Hayatı ve Islahatları*, (İstanbul, Fecr Yayınları, 2003), s. 102.

82 Öztuna, Yılmaz, *Başlangıcından Günümüze Büyük Türkiye Tarihi*, (İstanbul: Hayat Kitapları), XI, 131.

makamına getirilmesinin böyle bir izlenim bırakmasından başka, IV. Mustafa devrinde bir günlük azlinden sonra yeniçerilerin protestosu üzerine tekrar aynı makama getirilmesi de bu yakınlığı destekler niteliktedir. Ancak, o dönemde büyük skandal yaratan bu bir günlük azil ve nasb olayı biraz derinden incelendiğinde meselenin ne kadar karmaşık olduğu da ortaya çıkar. En basit şekilde, isyan sonrası tam net tespit edemediğimiz taraflar arasında bir iç hesaplaşma diyebileceğimiz azil-nasb olayında genellikle Kabakçı Mustafa, Mütekait Mustafa Paşa (ö. 1813) ve Seyyida Efendi'nin (ö. 1809) başı çektiği bir üçlü koalisyondan bahsedilir.⁸³ Eski reîsülküttaplardan Hayri Efendi'nin (ö. 1789) kardeşi olan ve karısı vasıtasıyla Mihrişah Vâlide Sultan'la da (ö. 1805) bağlantısı olan Seyyida Efendi, III. Selim döneminde rahat bir hayat yaşamış ve Atâullah Efendi gibi bazı ulemâya da dil uzatmaktan çekinmemiştir. Ancak, IV. Mustafa döneminde sivri dilinin cezasını çekeceğinden endişelenir, daha doğrusu Atâullah Efendi tarafından cezalandırılmaktan korkar ve ondan kurtulmak üzere harekete geçer.⁸⁴ Derhal Kabakçı Mustafa ile bağlantı kurar, ardından da onu sarayla sıkı bağlantısı olan Mütekait Mustafa Paşa ile tanıştırır. Âsım'ın anlatımına göre Mütekait Mustafa Paşa saraya bir mektup yazarak Atâullah Efendi'nin 13 Temmuz 1807'de azlini temin eder.⁸⁵ Öte yandan Kethüdâ Said Efendi'ye göre ise Atâullah Efendi'nin azlinde, onun sürekli kendilerini kontrol altında tutup taşkınlıklarını önlemeye çalıştığı yamaklar başrolü oynamıştır.⁸⁶ Kabakçı Mustafa'nın da koalisyona dahil olması yamakların azil meselesindeki rolünü daha anlamlı kılıyor. Görünen o ki azil meselesi dönemin farklı grupları arasındaki bir iç hesaplaşmaya işaret etmektedir. Nitekim, Atâullah Efendi tekrar atandığı gün Seyyida Efendi'yi sürgüne göndermeyi ihmal etmemiştir.⁸⁷

83 Âsım, *Târih-i Asım*, I, 76; Kethüdâ Said Efendi, *Târih-i Vaka-yı Selim-i Salis*, Bayezid 3367, 180; *Neticetü'l-Vekayi*, s. 21; Câbî Ömer Efendi, *Cabi Tarihi*, I, 415; Şânizâde, *Târih-i Şânizâde*, I, 37; genel bir değerlendirme için bkz. Danacı-Yıldız, *Vaka-yı Selimiyye*, s. 498-511.

84 Âsım, *Târih-i Asım*, I, 76

85 Âsım, *Târih-i Asım*, II, 78.

86 Kethüdâ Said Efendi, *Târih-i Vaka-yı Selim-i Salis*, Bayezid 3367, 180; *Neticetü'l-Vekayi*, s. 2.

87 Âsım, *Târih-i Asım*, II, 81.

Kabakçı Mustafa ve taht değişikliğinden sonra gözden düşmüş iki şahsın entrikaları yüzünden Atâullah Efendi'nin azli ne kadar sansasyonelse, bir gün sonra yeniden meşihat makamına getirilmesi o derece skandal dolu bir olaydır. Tekrar göreve getirilmesinde de bazı isimler ve baskı grupları tespit etmek mümkündür. Örneğin ilk göze çarpan unsur azilde Kabakçı Mustafa ve yamakların adı geçerken tekrar nasbında yeniçerilerden bahsedilmektedir. Yeniçerilerin protestolarıyla hükümet ve saray üzerinde bir baskı oluşturulmuş ve Atâullah Efendi'nin tekrar atanması sağlanmıştır. Yeniçeriler 8 Cemâziyelâhir 1222 (14 Temmuz 1807) sabahı Süleymaniye Camii'nin avlusunda toplanarak Atâullah Efendi'nin yeniden meşihat makamına nasbı için ısrar ederler.⁸⁸ Yeniçerilerin ısrarı ve daha büyük olayların patlak vermesi korkusu IV. Mustafa'yı büyük bir baskı altına sokar ve neticede henüz bir günlük şeyhülislâm olan Ömer Hulûsi Efendi'yi (ö. 1812) "istifa" etmeye mecbur bırakır.⁸⁹ Yeniçerilerin yoğun baskısının saray ve hükümet üzerinde çok etkili olduğuna şüphe yok, ancak esas inisiyatifin olaylardan rahatsızlık duyan bir ulemâ grubu ile Hâlet Efendi'nin etrafında toplanan bazı şahısların elinde bulunduğu görülmektedir. Aralarında Rumeli Kazaskeri Şemseddin Efendi, Mehmed Münib Efendi ve Muradzâde'nin de yer aldığı bu din bilginlerinin azilden hangi açıdan rahatsız olduklarını detaylı biçimde bilemiyoruz. Ancak, *Yayla İmamı Risâlesi* yazarının ve Câbi Ömer Efendi'nin yazdıklarına bakılırsa ulemâyı rahatsız eden husus, atamayı tebrike gittiklerinde yeni Şeyhülislâm Ömer Hulûsi Efendi tarafından soğuk karşılanmaları olmuştur.⁹⁰ Âsım da benzer bir açıklama yapar. Ancak onun anlatımında Muradzâde, Mehmed Münib ve Şemseddin Efendi'nin kendi aralarında bir toplantı yaparak azilde fonksiyonlarının bulunmadığını öğrendikleri yeniçerilere bir mektup yazarlar.⁹¹ Bu üç din bilgininin eski şeyhülislâmın tekrar nasbını sağlamak üzere onlardan yardım istedikleri kesin görünüyor. Hatırlanacağı üzere Mehmed Münib Efendi Atâullah Efendi'nin hem hocasıdır hem ona çok yakın bir kişidir. Muradzâde ve Şemseddin

88 Tüfengçibaşı Arif Efendi, *Vaka-yı Selimiyye*, Topkapı 1595, s. 38; Derin, "Tüfengçibaşı Arif Efendi Tarihçesi", s. 429.

89 Danacı-Yıldız, *Vaka-yı Selimiyye*, s. 503-508.

90 *Yayla İmamı Risalesi*, s. 232; Câbi Ömer Efendi, *Cabi Tarihi*, I, 150.

91 Asım, *Târih-i Asım*, II, 78.

Efendi'nin de Atâullah Efendi'ye çok yakın durduğunu düşünebiliriz. Yeniden nasb olayına dönemin reis vekili Hâlet Efendi'nin de karıştığını özellikle Tüfengçibaşı'nın açıklamalarından anlamaktayız. Yazara göre, Hâlet Efendi sekbanbaşı da dahil olmak üzere aralarında önemli yapmak ve yeniçerilerin bulunduğu bir uydurma liste hazırlayarak Kabakçı Mustafa'ya göndermiş, listedekilerin hepsinin idam edilmesi için emir çıktığını ancak Atâullah Efendi'nin bunu reddettiği için görevinden alınıp meşihat makamına, idamlar için fetva vermeye istekli Ömer Hulûsi Efendi'nin getirildiğini belirtir.⁹² Muhtemelen belli bir aşamadan sonra azilden rahatsızlık duyan ulemâ ile Hâlet Efendi ve diğerleri iş birliği yapar.⁹³ Atâullah Efendi'nin Hâlet Efendi'ye yakınlığına dair bir ipucu Hâlet Efendi'nin reis vekilliğinden azil ve sürgüne gönderilmesinden sonra yazılan bir belgede vurgulanmaktadır. Hâlet Efendi'nin azil ve sürgününe üzülen Atâullah Efendi'nin bu mektupta, onun sürgününün yakında biteceği ve yeniden iyi görevlere geleceği söylenerek teselli edilmeye çalışıldığı görülmektedir.⁹⁴

Atâullah Efendi'ye yakın durduğu söylenen başka bir figür ise Köse Mûsâ Paşa'dır. Daha önce de belirttiğimiz üzere, isyandan önce Köse Mûsâ Paşa ile iş birliği yaptığı kendisine isnat edilen suçlardan bir tanesidir.⁹⁵ Aralarındaki ilişkiyi kesin biçimde tespit etmek mümkün değilse de ikisi arasında akrabalık ilişkisi olduğunu biliyoruz. IV. Mustafa döneminde, yani isyandan sonra gerçekleştiği anlaşılan bu evlilikte, Atâullah Efendi'nin kızıyla Köse Mûsâ Paşa'nın oğlu Sâlih Bey evlenmiştir. İlgili belgede, Mûsâ Paşa bu evlilik için sultandan müsaade istemektedir. Hemen üstte ise IV. Mustafa'nın evliliği onayladığına dair ifadesi vardır.⁹⁶ Madeline Zilfi'nin

92 Tüfengçibaşı Arif Efendi, *Vaka-yı Selimiyye*, Topkapı 1595, s. 37; Derin, "Tüfengçibaşı Arif Efendi", s. 428.

93 Danacı-Yıldız, *Vaka-yı Selimiyye*, s. 505-508.

94 B.O.A. *Kamil Kepeci Sadaret Mektupçuluğu*, nr. 18, s. 101 (21 Muharrem 1223/19 Mart 1808); ayrıca bkz. Danacı-Yıldız, *Vaka-yı Selimiyye*, s. 537.

95 Oğulokyan, *Ruzname*, s. 17; Mustafa Necib, *Sultan Selim-i Salis Asrı Vekayi*, s. 28-30; Ahmed Ata, *Târih-i Ata*, II, 48, 76-8. Uzunçarşılı, *Alemdar Mustafa Paşa*, s. 87; Zinkeisen, *GOR*, VII, 460; Cevdet Paşa, *Târih*, VIII, 153.

96 B.O.A. HAT 1358/53341 (tarihsiz). Yer yer yıpranmış olan belge şöyledir: "Pek münâsibdir. İzn-i hümayunum olmuştur. Şevketlü, kerâmetlü mehâbetlü, kudretlü veli-nimetim efendim, semâhetlü Şeyhülislâm efendi hazretlerinin

tespitlerinden öğrendiğimiz üzere özellikle XVIII. yüzyıldan sonra ilmiye kariyerindeki mobilité oldukça sınırlı kalmıştır. Taşradan yetişen diğer ulemâ gittikçe dışlanarak İstanbul ağırlıklı bir ilmiye sınıfı ortaya çıkarılmıştır ki yazar bu süreci “ilmiye sınıfının İstanbullulaşması” olarak tanımlar.⁹⁷ Bu sürecin bir diğer sonucu ise sahip oldukları imtiyazları büyük bir titizlikle korumaya çalışan sınırlı sayıda ailenin büyük molla ailelerine dönüşmesidir.⁹⁸ Büyük molla ailelerinin sivil ailelerle akrabalık ilişkileri kurmaları o dönemde pek yaygın değildir.

Şerifzâde Atâullah Efendi’nin ailesi de bu molla ailelerinin tipik bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Aile 1703-1839 yılları arasında şeyhülislâmlık makamına beş kişi yükseltmişti ve 136 yılda göreve gelen toplam elli sekiz şeyhülislâmdan yirmi dokuzunun bağlı bulunduğu on bir aileden biriydi.⁹⁹ Daha önce de belirttiğimiz gibi, dedesi Şeyhülislâm Mirzazâde’nin kızıyla evlenmiştir. Büyük amcası olan Şeyhülislâm İshak Efendi, Paşmakçızâde Seyyid Ali Efendi’nin (ö. 1711) adını tespit edemediğimiz bir kızıyla evlidir.¹⁰⁰ Yani, Atâullah Efendi tarihçi Âsım’ın ifadesiyle “kâbiren an kâbir bir şeyhülislâmezâde” idi.¹⁰¹ Kısacası Atâullah Efendi ile Köse Mûsâ Paşa’nın dünürlük hali, ikili arasındaki ilişkinin perçinleştirilmesi amacıyla kurulduğu izlenimini uyandırmaktadır.

Atâullah Efendi’nin dönemin siyasî konjoktüründe nerede durduğunu tam anlamıyla bilmeye imkân yok. Ancak bazı olay ve göstergelerden Nizâm-ı Cedîd ricâli diye bilinen yönetici sınıfla ilişkisinin pek de sıcak olmadığını söyleyebiliriz. İsyan sonrasında, Atâullah Efendi’nin on dokuz müderrisin pâyesinin indirilmesi veya isminin ilmiye sınıfından silinmesi için emir verdiğini biliyoruz.¹⁰² Âsım, bir süredir ilmiye sınıfına rüşvet ve

kerimleri mahdum-ı çâkerîye akd ü tezvîc oluna... (iki-üç kelime okunmuyor) azimet olunacağı ma'lûm-ı hümayunları buyruldukda emr ü fermân şevketlü kerâmetlü... (gerisi okunamıyor).”

97 Zilfi, *The Politics of Piety*, s. 50-54, 60-61.

98 Zilfi, *The Politics of Piety*, s. 61-66.

99 Zilfi, *The Politics of Piety*, s. 46-50.

100 Doğan, Muhammet Nur, *Bir Lale Devri Şairi: Şeyhülislam İshak Efendi ve Divanı'ndan Seçmeler*, (İstanbul: 1989), s. 16.

101 Âsım, *Târih-i Asım*, I, 122; aynı hususun tekrarı için bkz. Cevdet Paşa, *Târih*, VIII, 70.

102 Âsım, *Târih-i Asım*, II, 90; Câbî'ye göre toplam yirmi kişinin adı silinmiştir.

iltimasla cahil şahısların alındığını ve öğrencilerin bu cahillerden eğitim almak zorunda kaldığını yazıyor. İlmiye sınıfının şerefini ve ilmî seviyesini korumakla yükümlü olan Atâullah Efendi'nin bu yüzden bir temizliğe giriştiğini iddia eder.¹⁰³ Hatta ünlü tarihçiye göre Atâullah Efendi padişah-tan gerekli izni aldıktan sonra “Selânikî Tıngıroğlu'nun mühtedi nebîresi misüllü on dokuz nefer müderrisin defter-i tadrîsden ismi hakk u imha” olunmuştu.¹⁰⁴ Bu bilgiye dayanırsak müderrislerin adlarının silinmesinin, Atâullah Efendi'nin şahsî gazez ve kininden ziyade ilmiye sınıfının kalitesini korumaya çalışmasıyla alâkalı olduğunu söyleyebiliriz. Cevdet Paşa'ya göre de müderrislerin bu şekilde cezalandırılmasının asıl gerekçesi listedeki şahısların kabiliyet ve eğitimlerinden çok hâmilik ilişkileri sayesinde ilmiye sınıfına alınmaları idi.¹⁰⁵ Câbî'de verilen bilgiye göre ise ocağın gücüne dayanan bir kısım ulemâ, isyandan sonra, “hilâf-ı cins ve meçhul ve derebeyi gibi kimesnelerin cühelâdan evlâdlarını” III. Selim'in iltimasıyla aralarına soktuklarından şikâyet etmeleri üzerine bu isimlerin önü kesilmişti.¹⁰⁶ Bütün bu kaygılarla yola çıkan Atâullah Efendi ilmiye sınıfını temizleme niyetini padişaha arzemiş ve gerekli izni aldıktan sonra on dokuz veya yirmi müderrisin isimlerini silmiş veya pâyelerini düşürmüştür.

Listedeki isimlere göz attığımızda Atâullah Efendi'nin emriyle görevden alınan şahısların dönemin ünlü ricâlinin, özellikle de Nizâm-ı Cedîd'le bağlantılı kişilerin akrabaları olduğunu görüyoruz: Meşhur Bozok âyanı ve Nizâm-ı Cedîd'i destekleyen Cebbarzâde Süleyman Bey'in oğulları Abdülfettâh Efendi (ö. 1255/1840) ve Hamza Bey,¹⁰⁷ maktul Mahmud Râif Efendi'nin (ö. 1807) oğlu,¹⁰⁸ İbrâhim Nesim Efendi'nin

103 Âsım, *Târih-i Asım*, II, 90.

104 Âsım, *Târih-i Asım*, II, 90.

105 Cevdet Paşa, *Târih*, VIII, 201.

106 Câbî Ömer Efendi, *Cabi Tarihi*, I, 152.

107 II. Mahmud devri sonlarında vefat etmiştir. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, II, 602.

108 Mahmud Râif Efendi'nin İbrâhim Edhem ve İsmâil Râif adında iki oğlu olduğunu biliyoruz (bkz. Afyoncu, Erhan, “Mahmud Raif Efendi ve Ailesine Ait Kayıtlar, Vesikalar”, *Türk Kültürü İnceleme Dergisi*, 2 (2000), s. 92-93; bunun yanı sıra Cemile, Lebiba ve Hadice Hanım adında üç kızı da vardı (bkz. İstanbul Şer'iyye Sicilleri, Kısmet-i Askeriye, nr. 823, s. 85 [23 Rebîülevvel 1222/31 Mayıs 1807]; B.O.A. C). ADL. 97 (1 Safer 1224/18 Mart 1809). İbrâhim Edhem'e (ö. 1235/1819-20) babasının ölümünden sonra Dîvân-ı Hümâyûn kâtipliği

(ö. 1807) oğlu,¹⁰⁹ Nizâm-ı Cedid'in özellikle Anadolu'da yayılmasında büyük katkısı olan Kadı Abdurrahman Paşa'nın (ö. 1808) bir oğlu,¹¹⁰ Kapan-ı Dakik Nâibi Abdülatif Efendi'nin (ö. 1808) damadı Mustafa Bey'in oğlu, yani torunu.¹¹¹ Câbî'nin verdiği listeye göre meşhur Vâlîde Sultan Kethüdâsı Yûsuf Ağa'nın oğulları Münir Bey ile Şefik ve Habib beyler de görevlerinden azledildi.¹¹² Ayrıca Yûsuf Ağa'nın vekilharcının

gediği tevcih edilmiş, aynı görev diğer oğluna ise gediksiz olarak verilmiştir (Afyoncu, "Mahmud Raif", s. 92; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, 752). Mahmud Râif Efendi'nin 1807 yılında vefatından sonra yazılan bazı belgelerde üç kızıyla oğlu İbrâhim Edhem Bey'den küçük çocuklar diye bahsedilmekte ve vasîlikle ilgili detaylar açıklanmaktadır (bkz. İstanbul Şer'iyye Sicilleri, Kısmet-i Askeriye, nr. 823, s. 85 [23 Rebiülevvel 1222/31 Mayıs 1807]; B.O.A. C. ADL. 97 [1 Safer 1224/18 Mart 1809]. Belgede İsmâil Bey'in adının geçmemesi onun Mahmud Râif Efendi'nin büyük oğlu olduğunu düşündürmektedir. Ancak, Afyoncu'nun bulgularına göre büyük oğlu olduğunu düşündürmektedir. Ancak, Afyoncu'nun bulgularına göre büyük oğlu İbrâhim Edhem Bey'dir. Elimizdeki bilgiler, ne yazık ki, hangisinin yukarıdaki listedeki bahsedilen oğlu olduğunu tespit etmemize imkân tanımıyor.

- 109 İbrâhim Nesim Efendi'nin müderris iki oğlu vardı: Abdülkadir Bey (ö. 1225/1810) ve Esad Bey (ö. 1230/1815 (bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, 768; B.O.A. MAD 9786, s. 181.
- 110 Kadı Aburrahman Paşa'nın Abdullah Paşa (ö. 1808), Seyyid Mehmed Efendi (ö. 1808), Ahmed ve Ali adında dört oğlu ve altı kızı vardır. Müderris olan büyük oğlu Mehmed Efendi'dir. Kadı Abdurrahman Paşa'dan kısa bir süre sonra idam edilmiştir (Kadı Abdurrahman Paşa ve ailesiyle ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Uzunçarşılı, İ. H., "Nizam-ı Cedid Ricalinden Kadı Abdurrahman Paşa", *Belleten*, 138-139/XXXV [Nisan-Temmuz 1971], s. 245-303, 409-450).
- 111 Abdülatif Efendi (ö. 1222/1807), Abdülhalim Efendi'nin (ö. 1241/1825-26) babasıdır. Ayrıca Fâtîmatüz-zehrâ ve Rukiye adında iki kızı vardı. Listeden anlaşıldığına göre Abdülatif Efendi'nin damadı da müderristir, ancak ismini tespit etmek maalesef mümkün olmadı. Abdülhalim Bey İstanbul kadılığı (1253/1837), Anadolu ve Rumeli kazaskerliği (1264/1848) ve Meclis-i Maârif âzalığı gibi önemli mevkillerde bulunmuştur (Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, I, 111, 127).
- 112 Câbî'de Şefik ve Habib beyler Yûsuf Ağa'nın kardeşi gibi gösterilmesine rağmen Mehmed Şefik Bey de oğludur. Diğer oğulları Mustafa, Mehmed Münir ve Mehmed Sâdık Bey'dir. Kardeşleri ise Mustafa, Ahmed ve Ömer Ağa'dır (B.O.A. MAD 9786, s. 78, 180, 146, 219; MAD 9788, s. 24, 39; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, V, 1687). İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya göre Yûsuf Ağa'nın Mehmed Sâdık, Mehmed Şefik, Mustafa Sâdık ve Mehmed Münir olmak üzere toplam dört oğlu vardı (bkz. Uzunçarşılı, İ. H., "Nizam-ı Cedid Ricalinden Valide Sultan Kethüdâsı Meşhur Yusuf Ağa ve Kethüdazâde Arif Efendi", *Belleten*, XX (Temmuz 1956), s. 495). Ancak Başbakanlık Arşivi'nde bulunan bir defterde Mehmed Habib, Mehmed Şefik, Mehmed Sâdık, Mehmed Münir,

oğlu¹¹³ ve Nizâm-ı Cedîd Ocağı Ağası Veli Ağasının bir oğlu da listeye dahil edildi.¹¹⁴ Yûsuf Ağasının diğer bir oğlu, Mehmed Sâdık Efendi azledilmemiş ancak pâyesi mûsile-i Sahn'a indirilmiştir.¹¹⁵ Âsım ise listedekilerin hiçbirinin ismini vermiyor; ancak bu olay için yazıldığı anlaşılan bir nazmı naklediyor:

Defter-i tadrîsi tashîh itmek için bi-garez
Şeyhülislâma buyurdu Dâver-i âlicenâb yanlış imiş
On dokuz dane müderris kıldı hak
Dahi var gibi hatâ vallahu alem bi's-savâb¹¹⁶

Listedeki isimlerin hemen hepsi taşralı değil şehirlidir. Öte yandan müderrislerin babalarının nüfuz ve hâmilîği sayesinde yükseldikleri için mi azledildikleri, yoksa “Nizâm-ı Cedîd” elitinin akrabaları oldukları için mi cezalandırıldıkları hususunda kesin neticelere ulaşmak ne yazık ki pek mümkün değil. Listedeki şahısların büyük bir çoğunlukla Nizâm-ı Cedîd’le bağlantılı isimlerin akrabaları olması hem ilginç hem de manidardır. Meselenin sadece yerleşik ulemâ sınıfının iltiması ve patronajı sayesinde ilmiye sınıfına giren şahıslardan kurtulmaya çalışmakla alâkalı olduğu bile şüphelidir. Daha çok Nizâm-ı Cedîd’le bağlantılı şahısların akrabalarının hedef alınması Atâullah Efendi’nin köklü bir tasfiye hareketine giriştiğini ve müderrislerin cezalandırılmasının bir iç hesaplaşmanın sonucu olabileceğini gözden kaçırmamak gerekir. Nitekim, listedeki şahıslar ancak II. Mahmud devrinde tekrar eski pâye ve görevlerine dönebilmişlerdir. Muhtemelen yine bu gruptan olan sâbık Yenişehir-i

Mehmed Rauf ve Mehmed Necib adında altı oğlunun ismi zikredilmektedir (B.O.A. D.BŞM. SHM. 137/19586 [1222-23], s. 11).

113 Yûsuf Ağasının Mehmed Ağası adında bir vekilharcı olduğunu tespit edebiliyoruz (B.O.A. MAD 9786, s. 334).

114 Câbî Ömer Efendi, *Cabi Tarihi*, I, 152-153. Câbî ismi silinen müderrislerin sayısını yirmi, Âsım on dokuz olarak verir (bkz. Âsım, *Târih-i Asım*, II, 90). Câbî yukarıdaki şahıslardan başka Mirülhac Abdullah Paşazâde, Ispartalı İpekçi Elhac Hüseyin Ağazâde, Yenişehir Âyanızâde ve Cezbîzâde Necmeddin Efendi’nin isimlerini sayıyor; ne yazık ki geri kalan üç şahsın ismi anılmamış.

115 Câbî Ömer Efendi, *Cabi Tarihi*, I, 152-153; Şânîzâde, *Târih-i Şanîzâde*, I, 44.

116 Âsım, *Târih-i Asım*, II, 90.

Fener Kadısı Mehmed Nazif Efendi'nin bir arzuhalinden anlaşıldığına göre kendisi 1212 (1797-98) senesinde ruûs-ı hümayunla müderris olmuş ve isyandan sonra Yenişehir-i Fener kadısı iken ismi ilmiye sınıfından silinmiştir. Arzuhalinden, Mehmed Efendi'nin bunu "Sultan Selim Han ... hazretlerinin vakasında bulunan" Şeyhülislâm Atâullah Efendi'nin haksız bir uygulaması olarak gördüğü anlaşılmaktadır. II. Mahmud devrinde affedilmesine rağmen Mehmed Efendi kaybettiği yıllara üzülmekte ve aynı derecedeki meslektaşları Haremeyn rütbesindeyken kendisine de en azından bilâd-ı erbaa kazalarından birinin verilmesini rica etmektedir.¹¹⁷ Atâullah Efendi ve bazı yüksek pâyeli ilmiye mensuplarının ıslahatçı ekibe çok yakın durmadıkları Alemdar Mustafa Paşa'nın şehre yürümesinden kısa bir süre önce sürgüne gönderilmesinden de bellidir.¹¹⁸

Ancak bu tarz kutuplaşmayı sadece Nizâm-ı Cedîd'i veya daha genel anlamda modernleşmeyi destekleyip desteklememekle açıklamak mümkün müdür? Daha önce de belirttiğimiz üzere, bazı tarihçiler tarafından çok mutaassıp olmakla suçlanan Atâullah Efendi'nin en azından ailesinin dünya görüşü hakkında bazı ipuçları var. Söz gelimi büyük amcası İshak Efendi Lâle Devri'nin önemli simaları arasındaydı ve Damad İbrâhim Paşa ve saray çevresine çok yakındı. Nitekim, Patrona İsyânı akabinde bir süre uzlet köşesine çekilmek zorunda kalmıştır.¹¹⁹ Yenileşmeye olumlu bakan Nakşibendî-Müceddidî tarikatı şeyhlerinden Mehmed Murad Efendi'ye (ö. 1720) intisap eden İshak Efendi, aynı zamanda Melâmî olan Paşmakçızâde Seyyid Ali Efendi vasıtasıyla Melâmî ve Nakşî etkisini birleştirebilmiştir. İshak Efendi'yle ilgili diğer önemli bir ayrıntı ise matbaanın kuruluşunu desteklemesidir.¹²⁰ Atâullah Efendi'nin ailesi arasında modernleşmeye karşı çok net bir tavır tespit etmek mümkün değil, aksine büyük amcasının yenilikleri desteklediğini söyleyebiliriz.

Atâullah Efendi'nin siyasî manevralarını belirleyen tek etmenin Nizâm-ı Cedîd olmadığına dair diğer bir ipucu da Mahmud Tayyar Paşa ile (ö. 1808) ilişkisidir. Genellikle Nizâm-ı Cedîd karşıtı sayılan Mahmud

117 B.O.A. C.ADL 421 (tarihsiz).

118 Danacı-Yıldız, *Vaka-yı Selimiyye*, s. 593-596.

119 Doğan, *Şeyhülislam İshak Efendi*, s. 6, 11-12.

120 daha fazla detay için bkz. Doğan, *Şeyhülislam İshak Efendi*, s. 10.

Tayyar Paşa ile de arası pek iyi görünmüyor.¹²¹ Dönemin bazı kaynakları ikisi arasındaki soğukluğu net bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu kaynaklara göre, isyanın akabinde Atâullah Efendi tam bir tahakküm ortamı yaratmıştı ve IV. Mustafa dahil herkes bu durumdan rahatsızdı. Ancak onu bertaraf etmenin pek kolay olmayacağının da farkındaydılar ve önceki gibi bir fiyaskonun gerçekleşmesinden korkuyorlardı.¹²² IV. Mustafa, Mahmud Tayyar Paşa'nın da teşvikiyle Atâullah Efendi'yi görevden alıp, yerine Tayyar Paşa ile iş birliği içinde bulunan Osman Paşazâde İzzet Bey'i¹²³ (ö. 1827) getirmek istiyordu.¹²⁴ Öte yandan, Münib ve Şemseddin efendiler vasıtasıyla kendisine karşı oluşturulan iş birliğinden haberdar edilen Atâullah Efendi'nin ve aynı zamanda Rusçuk yâranının çabalarıyla Tayyar Paşa kaymakamlıktan azledilerek (13 Muharrem 1223/11 Mart 1808) Dimetoka'ya gönderilir.¹²⁵ Atâullah Efendi'nin yerine meşihat makamına geçmek amacıyla Tayyar Paşa'yla iş birliği yapan İstanbul pâyesi İzzet Mustafa Bey ise Atâullah Efendi'nin gazabından kurtulamamış ve Manisa'ya sürülmüştür.¹²⁶ Tayyar Paşa ile Atâullah Efendi arasındaki

121 Mahmud Tayyar Paşa'nın Nizâm-ı Cedîd'le bağlantısıyla alâkalı bir değerlendirme için bkz. Danacı-Yıldız, *Vaka-yı Selimiyye*, s. 123-136.

122 Âsım, *Târih-i Asım*, II, 140-141.

123 İzzet Mustafa Bey (ö. 1827), Yenişehirli Osman Paşa'nın oğludur. 1181'de (1767-1768) müderris olmuştur. Daha sonra Eyüp mollası (Receb 1203/Nisan 1789) ve Edirne mollası (1208/1793-94) olarak görev yaptı. 1209'da (1794-95) Mekke pâyesi ve daha sonra İstanbul pâyesi aldı (1214/1799-80). 1809'da önce Manisa'ya sonra İzmir'e sürgüne gönderildi. Şâban 1223 (Eylül 1809) tarihinde sürgünden dönerek bir yıl sonra Rumeli kazaskeri oldu, ancak kısa bir süre sonra azledilerek Konya'ya sürgüne gitti (21 Şâban 21 Eylül). Rebiülâhîr 1230'da (Mart-Nisan 1815) tekrar Rumeli kazaskeri oldu. Bir yıl sonra azledilerek Tire'ye sürgüne gönderildi. 14 Şâban 1242'de (13 Mart 1827) vefat etti (Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, III, 851; Câbî Ömer Efendi, *Cabi Tarihi*, I, 36, 601-602, 681-684; II, 739).

124 Âsım, *Târih-i Asım*, II, 142; Cevdet Paşa, *Târih*, VIII, 283.

125 Âsım'a göre, Rusçuk yâranının Tayyar Paşa'nın azlinden rol oynamasının esas sebebi paşanın sadrazam olarak atanabileceği endişesi idi (Âsım, *Târih-i Asım*, II, 142).

126 Manisa İzzet Bey'in arpalığıdır (bkz. TSMA, nr. 3098-136 (tarihsiz). Sürgün yeri Şeyhülislâm Atâullah Efendi'nin emriyle İzmir'e tahvil edilmiştir (bkz. B.O.A. HAT 53185 [tarihsiz]. *Neticetü'l-Vekayi* ikinci yazarına sürgün tarihi (17 S 1223'tür (14 Nisan 1808) ve Manisa'da mâlikânesi vardı (*Neticetü'l-Vekayi*, s. 29). Yazarın verdiği tarihte bir yanlışlık yoksa İzzet Bey, Mahmud Tayyar Paşa'nın azlinden kısa bir süre sonra sürgüne gönderilmiştir.

gerginliğin başka bir boyutunu da Saint-Denys açıklıyor. Ona göre, sarayı arkasına alan Tayyar Paşa'nın karşısında meşhur âsi Kabakçı Mustafa ile iş birliği yapan Atâullah Efendi vardı ve ikilinin esas amaçları eski sadrazam Hâfız İsmâil Paşa'yı, Tayyar Paşa'nın yerine kaymakam yapmaktı. Ancak, Tayyar Paşa kendisine karşı düzenlenen bu komploya İsmâil Paşa'yı zehirleterek cevap verir.¹²⁷ Anlaşılan rakibinin bu oyununu bertaraf etmeyi başaran Tayyar Paşa da harekete geçerek yukarıda bahsettiğimiz İzzet Bey'in Atâullah Efendi'nin yerine geçmesi için girişimde bulunmuştur.

Şeyhülislâm Atâullah Efendi'nin isyan sırasında ve sonrasındaki tavrı ve siyasî duruşu onun sadece Nizâm-ı Cedîd'le bağlantılı kaygılarının olmadığını ve isyan sonrası kaypak zemininde elindeki gücü korumaya çalıştığını da gösteriyor. Bu dönemde patlak veren bir olay da Atâullah Efendi'nin aleyhinde bir hava yaratılmasına yol açmıştır. Bir suhte, Sultan Mehmed kollarından bir neferle kavga eder ve medreseye kaçır. Yeniçerilerin kendisini bulması üzerine bu sefer de Fâtih Camii'ne sığınır ve camiden dışarıya sürekli ateş etmeye başlar. Ancak yeniçeriler bu kutsal mekâna ateş etmekten çekinir. Bu sırada Şeyhülislâm Atâullah Efendi onun derhal yakalanmasını emreder ve sekbanbaşının da olay yerine gitmesiyle cami kurşun yağmuruna tutulur ve bir süre sonra da suhte öldürülür. Kutsal bir mekâna ateş edilmesi için emir vermesi üzerine düşmanları Atâullah Efendi hakkında ileri geri konuşmaya başlar.¹²⁸

Daha önce de belirttiğimiz gibi Atâullah Efendi'nin III. Selim'le arasının pek de iyi olmadığı ve onun tahttan indirilmesinde payı bulunduğu kabul edilir. Örneğin, Osmanlı Devleti'nde hizmet veren bir Fransız subayı olarak dönemi yaşayan Saint-Denys'e göre, Atâullah Efendi III. Selim'den nefret ediyordu. Ancak bu konuda da kesin bir yargıya varmak zor görünmektedir. Âsım'ın naklettiğine göre, Atâullah Efendi'den kurtulmaya çalışan Seyyida Efendi, Kabakçı Mustafa'ya aslında Atâullah Efendi'nin III. Selim'in tahttan indirilmesine hiçbir zaman razı olmadığını ve

127 Saint-Denys, *Révolutions*, II, 157. Hâfız İsmâil Paşa 18 Ekim 1807 tarihinde ölmüştür.

128 Câbî hadisenin 9 Rebîülâhîr 1223'te (4 Haziran 1808) meydana geldiğini ve iki gün Atâullah Efendi'nin medreselerin teftiş edilmesi ve kefilî olmayanların ihracını emrettiğini yazar (Câbî Ömer Efendi, *Cabi Tarihi*, I, 179-180; ayrıca bkz. Âsım, *Târih-i Asım*, II, 1344-1346; Cevdet Paşa, *Târih*, VIII, 283-284).

gerekirse tekrar tahta çıkması için çalışacağını söyler. III. Selim de Atâullah Efendi'yi, ona çok güvendiği için şeyhülislâmlığa getirmiştir.¹²⁹ Hatta reformların büyük destekçisi olarak tanınan İbrâhim İsmet Beyefendi ölünce (1806) yerine Atâullah Efendi'nin atanması önemli bir tercihtir. Nitekim Âsım'a göre III. Selim Atâullah Efendi'ye herkesten fazla güveniyordu.¹³⁰ Öte yandan, Atâullah Efendi'nin meşihat makamına getirilmesindeki esas faktörün, Edirne İhtilâli sonrasında yeniçerileri ve muhafazakâr kesimleri memnun etmek olduğu iddiasını da unutmamak gerekir. Önceki sayfalarda bahsettiğimiz bu iddiaya göre, Nizâm-ı Cedîdci olarak bilinen Sâlihzâde Ahmed Esad Efendi azledilerek yerine daha muhafazakâr Atâullah Efendi atanmıştır. Atâullah Efendi'nin III. Selim'le arası iyi değilse bile IV. Mustafa ile de -en azından tahta geçtikten sonra- pek mükemmel bir ilişkisi yoktu. Örneğin, Atâullah Efendi'nin bir günlük azli meselesinde IV. Mustafa'nın ondan kurtulmak için çok istekli görüldüğünü söyleyebiliriz. Hatta Tüfengçibaşı Ârif Efendi, Atâullah Efendi'nin azlinde esas faktörün padişahın ısrarı olduğunu iddia etmektedir.¹³¹

Şeyhülislâm Atâullah Efendi'nin III. Selim'le ilişkisi uzun bir süre daha bir problem niteliği taşıyacak gibi görünmektedir. Ancak bu konuda ilginç olabileceğini düşündüğümüz bir eserden bahsetmekte fayda var. Atâullah Efendi'nin divanında yer alan bir kaside III. Selim'e ithafen yazılmıştır. Atâullah Efendi'nin çeşitli dönemlerde yazdığı anlaşılan divanı toplam kırk üç varaktan oluşmaktadır.¹³² Divanda yer alan ilk şiir bahsettiğimiz kasidedir ve "Kaside Der Sitâyîş-i Sultân Selim Han" başlığını taşır. İkincisi ise sürgündeyken Çamlıca'daki oğluna yazdığı manzum bir tezkeredir.¹³³ Bunların dışında Mısır'ın Fransızlar'ın işgalinden

129 Âsım, *Târih-i Asım*, I, 122; II, 77; Cevdet, *Târih*, VIII, 199.

130 Âsım, *Târih-i Asım*, I, 122. Atâullah Efendi İbrâhim İsmet Beyefendi'den, boşalan nakibüleşraflık makamına getirilmiştir (VIII, 132).

131 Tüfengçibaşı Ârif Efendi, *Vaka-yı Selimiyye*, Topkapı 1595, s. 37a; Derin, "Tüfengçibaşı Ârif Efendi Tarihçesi", s. 427.

132 *Şeyhülislâm Ataullah Efendi Divanı*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Tarih Yazmaları, nr. 2902. Atâullah Efendi'nin bu divanı ve diğer nüshaları hakkında daha detaylı ve karşılaştırmalı bilgi için bkz. Çetindağ, *Ataullah Divanı*, s. 78-87.

133 Atâullah Efendi'nin çocuklarıyla ilgili detaylı bilgi bulmak zor. Ancak, Şerif Mehmed Efendi (ö. 1859) adında bir oğlu ve bir de kızı olduğunu biliyoruz.

kurtuluşu (1801), Kaptanıderyâ Küçük Hüseyin Paşa'nın vefatı (1803) ve Tevfik Efendi'nin meşihata getirilmesi (1791) dolayısıyla yazdığı şiirler de mevcuttur.¹³⁴ Şiirlerinde Atâ mahlasını kullanan Atâullah Efendi aslında ailesindeki tek şair de değildir.¹³⁵ Büyük amcası İshak Efendi¹³⁶, dedesi Mehmed Esad Efendi,¹³⁷ babası Mehmed Şerif Efendi¹³⁸ ve halası Fitnat Hanım da şairdir.¹³⁹

Divanındaki şiirlerin tarihlerinden bunların farklı zamanlarda yazıldığı ve bazılarının sürgün yıllarına ait olduğu anlaşılmaktadır. Oğluna yazdığı manzume dışında, Kızanlık'taki sürgün döneminde cuma namazını kılmak için gittiği Hacı Çanak Camii'nde okunmak üzere kaleme aldığı bir de münâcâtı mevcuttur. Şiirlerdeki en erken tarih 1216 (1801) yılına rastlar. Yazmanın sonunda "eser-i hâme-i Seyyid Abdi sene 1240/1824-25" tarihi yer alır. Anlaşılan bu 1824-25 yılında Seyyid Abdi adlı bir şahıs tarafından derlenmiş ve istinsah edilmiştir. Ne yazık ki, Seyyid Abdi ile ilgili bir bilgiye rastlamak mümkün olmadı.¹⁴⁰

Manzumenin Şerif Mehmed Efendi'ye hitap etmesi muhtemeldir. Şerif Mehmed Efendi de aile geleneğini takip ederek ilmiye sınıfına dahil olmuş ve İzmir (1824), Bursa (1830) kadılığı yapmış, Mekke pâyesi (1838), İstanbul pâyesi (1846), Anadolu pâyesi (1848) elde etmiş ve Encümen-i Dâniş reisliği yaptıktan sonra 1854'te Rumeli pâyesine hak kazanmıştır. 1859/760 yılında vefat etmiştir (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, V, 1588).

134 bu şiirlerin karşılaştırmalı metinleri, Çetindağ, *Ataullah Divanı*'nda verilmiştir.

135 Atâullah Efendi'nin şair yönünün detaylı bir değerlendirmesi için bkz. Yusuf Çetindağ, *Ataullah Divanı: İnceleme-Tenkitli Metin* (İstanbul: Fatih Üniversitesi Yayınları, 2006); Yusuf Çetindağ, "XVIII. Yüzyılda İlmîyeli Bir Şair: Ataullah Efendi (1759-1811)", *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, 16 (2006), s. 259-280; ayrıca bkz. Ali Fuat Bilkan ve Yusuf Çetindağ, *Şeyhülislam Şairler*, (İstanbul: Hece, 2006), s. 187-193.

136 bu konuda geniş bir değerlendirme için bkz. Doğan, *Şeyhülislam İshak Efendi*; şiirlerinden bazı seçmeler için bkz. Bilkan-Çetindağ, *Şeyhülislam Şairleri*, s. 133-140.

137 bu konuda geniş bir değerlendirme için bkz. Muhammet Nur Doğan, *Lehçetü'l-Lugat ve Atrabü'l-Âsâr Müellifi Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi, Hayatı, Eserleri ve Divanının Tenkitli Metni*, (İstanbul: 1990); ayrıca bkz. Baysun, M. Cavid, "Esad Efendi", *İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: MEB, 2001).

138 Bilkan, Çetindağ, *Şeyhülislam Şairler*, s.167-173.

139 Fitnat Zübeyde Hanım'la ilgili bilgi için bkz. Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, 2 cilt (Ankara: MEB, 1971), II, 768-770.

140 divanla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Çetindağ, *Ataullah Divanı*, s. 78-80.

III. Selim'e yazdığı kaside bir tarih taşımamaktadır. İçeriğinden anlaşıldığına göre döneminde meydana gelen bir askerî zaferi, muhtemelen Mısır'ın Fransız işgalinden kurtuluşunu kutlamak üzere yazılmıştır. Elimizdeki manzumenin hem kaside olması hem de III. Selim henüz hayatta ve tahttayken yazılması içeriği üzerine yorum yapmamızı zorlaştırmaktadır. Çünkü her kaside şairi gibi Atâullah Efendi de hakkında kaside yazdığı kişiyi ağıdalı bir dille övmekte ve başarılarından bahsetmektedir. Kasideler maddî ve mânevî çeşitli kaygılarla yazıldıkları için bu tip övücü sözlerin her zaman şiir sahibinin gerçek duygularını yansıttığı söylene-
mez. Dolayısıyla Atâullah Efendi'nin riyakâr olduğu yolundaki iddiaları da hatırlayarak söz konusu kasidenin, onun gerçek duygu ve düşüncelerini yansıtmayıp yansıtmadığına dair şüpheli davranmamız doğaldır. Buna rağmen, III. Selim'e düşman bilinen Atâullah Efendi'nin, onun hakkında dönemini "Osmanlı Devleti'nin bahar vaktine" benzeterek, saltanatı berkarar olmasını dileyerek ve Allah eksikliğini göstermesin diye dua ederek bir kaside yazmasının ilginç olduğu kanısındayız.¹⁴¹

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere, Şerifzâde Atâullah Efendi ve bazı yüksek düzey ulemânın Mayıs 1807 isyanının akışında oynadığı rol konusunda elimizdeki verilerle kesin bir sonuca ulaşmak pek de mümkün değildir. Yine de mevcut kaynaklar arasındaki karşılaştırmalı bir analiz çok yoğun ve ağır eleştirilere mâruz kalan şeyhülislâmın aslında isyanda zannedildiği kadar aktif bir rol oynamadığı ihtimalini ortaya koymaktadır. Daha önemlisi dönem kaynakları arasında da Atâullah Efendi'nin isyanda oynadığı rolle ilgili çelişkili ifadeler yer almaktadır. Birinci grup dönem tarihçileri bu konuda ya suskun kalıp ya hiç rolü olmadığını savunurken, ikinci grup dönem tarihçileri tam aksine ünlü şeyhülislâmın suçluluğuna vurgu yaparlar. Dönem sonrası tarihçiler genelde ikinci grubu takip etmiş ve birinci grubun anlatımını pek dikkate almamışlardır.

Elimizde çok net bilgiler bulunmamasına rağmen Atâullah Efendi'nin esas kaygısının, dönemindeki birçok devlet adamı gibi o kargaşa ortamında mevkiini korumak olduğunu söyleyebiliriz. Onun, Nizâm-ı Cedîde veya modernleşmeye karşı aldığı var sayılan tavırdan çok bu

141 Kasidenin Çetindağ, *Ataullah Divanı*, s. 88-96'da da yer alan metni ek kısmında verilmiştir.

ayakta durma kaygısıyla çeşitli şahıs veya kliklerle ya iş birliği yaptığını ya da mücadeleye girdiğini gözlemlemek mümkün. Köse Mûsâ Paşa ile dünürlük ilişkisini perçinleştirmesini bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Ayrıca Hâlet Efendi ve diğer bazı ulemânın yardımıyla bir günlük azilden sonra tekrar meşihat makamına gelmeyi başarmıştır. Öte yandan, Nizâm-ı Cedîd’le arası iyi olmayan Tayyar Paşa ile de bir güç mücadelesine girdiği anlaşılmaktadır ki bu mücadeleden rakibini bertaraf ederek kurtulmayı başarmıştır. III. Selim devrinin nüfuzlu bazı Nizâm-ı Cedîd ricâlinin müderris oğullarının isimlerini sildirmesi Atâullah Efendi’nin bu ekibe pek sempatiyle bakmadığı izlenimini vermektedir.

Uriel Heyd, imparatorluktaki çeşitli güçlerin ulemânın liderliğinde birleşerek reformları durdurduğunu iddia eder.¹⁴² Bu kanısını dayandığı belge, Mayıs 1807 ihtilâlinin sona ermesinden çok kısa bir süre sonra 31 Mayıs 1807’de, IV. Mustafa ile dönemin yöneticileri ve askerî sınıfın temsilcileri arasında imzalanan “hüccet-i şer’iyye”dir.¹⁴³ Fakat bu belgede ulemânın isyanı onayladığına dair bilgi olmasına rağmen, Heyd’in iddia ettiği gibi lider bir rol oynadıklarına dair ipucu yoktur. Tam aksine, belgede bir yanlışlığın yeniçeriler tarafından düzeltildiği açıkça belirtilmekte, ancak bundan böyle yeniçerilerin kendi görevleri dışındaki meselelere karışmamaları da teminat altına alınmaktadır. Yani, belgeden anlaşıldığı üzere ulemâ yeniçerilere göre çok daha pasif rol oynamıştır.

Ancak, sessiz kalmanın veya direnmemenin de bir tür kabullenme-destekleme olduğunu unutmamak gerekir. Nitekim, hüccet-i şer’iyyede Atâullah Efendi’nin de imzası var. Nizâm-ı Cedîd ve Îrâd-ı Cedîd’in ve halka zulmeden yönetici sınıfın yeniçeri, ulemâ ve diğer bazı devlet görevlilerinin iş birliğiyle ortadan kaldırıldığı belirtilmekte ve isyana bir meşruiyet kazandırılmaktadır. Belgeye dayanarak, isyan sırasında oynadıkları rol ne olursa olsun Atâullah Efendi başta olmak üzere dönem ulemâsının âsilere pasif bile olsa destek verdiğini kabul etmek gerekir. Ulemâ ve âsiler arasındaki bu koalisyon ancak 1826 yılında kırılabilmiştir, ki bu da yeniçeri ordusunun sonunu getirmiştir.

¹⁴² Uriel Heyd, “The Ottoman Ulema and Westernization in the time of Selim III and Mahmud II”, Uriel Heyd (ed.), *Studies in Islamic History and Civilization Scripta Hierosol mymitana*, 9, (Jerussalem: Magnes Press, 1961), s. 69.

¹⁴³ hüccet-i şer’iyyeye ilgili detaylı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, “Kabakçı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hüccet-i Şer’iyye”, *Türk Kültür İncelemeleri Dergisi*, 4 (2001), s. 33-44; ayrıca bkz. Danacı-Yıldız, *Vaka-yı Selimiyye*, s. 457-474.

EK: KASİDE DER SÎTÂYÎŞ-i SULTAN SELİM HAN¹⁴⁴

Bir nesne var dilümde ki pîri civân ider
 Mihnet-sarây-ı âlemi hem-çün cinân ider
 Bir bâde-i neşât ile mest oldu hâtırım
 Kim zikri çok zamân dilümi şâd-mân ider
 Yek katresiyle bahr-ı gâmun her habâbını
 Reşk-âver piyâle-i sahbâ-keşân ider
 Hem-kadr olursa keyfine kemmiyyeti eğer
 Leb-rîz-i câm-ı nüh-aded-i âsümân ider
 Bir maksada vusûl iledir bu neşât kim
 Çokdan dil arzusun anın hurz-ı cân ider
 Oldur o arzu ki bulup bir vesile kilk
 Anı medâr-ı midhat-i şâh-ı cihân ider
 Hamd ana şimdi müjde-i feth eyleyüp vürûd
 Dilden gumûm-ı sâlifeyi bî-nişân ider
 Arz-ı cemâl-i şâhed-i nusret gönülleri
 Zevk-aşinâ-yı vuslat-ı hûr-ı cinân ider
 Şevk-i zafer husûl-ı emel hatırum benim
 Ser-mest-i neşe-i tarab-ı câvidân ider
 Dil-hâhım üzere virdi Hudâ çün bu matlabum
 Gayri dimem gönül heves-i in ü ân ider
 Peygâm-ı feth içün donanup mülk-i ma'rifet,
 Herkes metâ'-ı nazmını zîb-i dükân ider
 Elbette böyle vakt-i sürûr-ı neşâtta
 Erbâb-ı nazm vasf-ı hıdîv-i zamân ider
 Hâmem de ol vesile ile hâk-i pâyıne
 Takdîm-i nev kasîde-i mu'ciz-beyân ider
 Oldur o şehriyâr-ı melâik-sipâh kim
 Pîşinde reh-nümâlığı kerrûbiyân ider
 Tevfik olub alem-keş-i piş-i ketîbesi
 Yanında fevz u nusreti peyk-i devân ider
 Te'sîr-i satvet ile cünûd-ı muvahhidîn

¹⁴⁴ aynı şiirin karşılaştırmalı metni için bkz. Çetindağ, *Ataullah Divanı*, s. 88-96; Şeyhülislam Ataullah Efendi *Divanı*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Tarih Yazmaları, nr. 2902.

Ol dem ki kesb-i savlet-i şîr-i jiyân ider
 Ceyş-i adûyı gulgul-ı tob eylemez halâs
 Eyler ise sadâ-yı “amân e’l-amân” ider
 Adâsına tahassun olur bâis-i helâk
 Şemşîr-i tîze cevşeni seng-i fesân ider
 Burc-ı hasûnı gülle-i topı güzâr idüp
 Belki burûc-ı kule-i çarhı nişân ider
 İtse zuhûr bâd-ı semûm-ı salâbeti
 Adâ-yı dîni havf ile berg-i hazân ider
 Gerden-firâz olanları dûzah-rehîn olup
 Tahlîs-i can ederse de birkaç cebân ider
 Ceyhûn ü kulzümi düşürür haclete o dem
 Hâk üzre hûn-ı düşmeni bahr-ı revân ider
 Sahn-ı zemîne rîziş-i hûn-ı adû-yı dîn
 Neşr-i neşât-ı câm-ı mey-i erguvân ider
 Gitdikçe köhne şûre-zemînin bu âlemin
 Ebr-i bahâr-ı himmeti bir gülsitân ider
 Ankâ-yı azmi Kâf’a tenezzül mü eylesün
 Bâlâ-yı arşagâh varur aşiyân ider
 Izhâr-ı iktidâra eğer etse iltifât
 Ne’nmûde nâ-şinide garâib ayân ider
 Bir yek varak sahîfe-i vefke misâl idüp
 Kırtâs-ı mâhı hurz-ı mekân-ı ketân ider
 Tenfîz-i emri tâib idüp merd-i mülhidi
 Kavm-i yehûdu yek-sere hep müslümân ider
 Gâv-ı zemîni beste idüb kayd-ı tâata
 Esb-i harûn-ı çarhı dahi zîr-i rân ider
 Hiç böyle şâh-ı merhamet-âyîn olur mu kim
 Her demde fikr-i râhat-i halk-ı cihân ider
 Olmağla nâsa şevk-i hümayûn-medar-ı zevk
 Gâhî neşât kesbine atf-ı inân ider
 Böyle şeh-i firişte-sıfât [u] melek-veşan
 Lâ-büd duâ-yı devletini ins ü cân ider
 Mevlâ dahi ibâdının elbet duâsının
 Âsâr-ı isticâbetini müstebân ider
 Olur girifte hidmetine düşmeni bile

Gürg-i zarî vekâlet-i kelb-i şebân ider
 Ez cümle işte böyle adû-yı kavisini
 Makhûr idüb fütâde-i hâk-ı hevân ider
 Şimdengerü recâmız odur şâh-ı dîn-penâh
 Te'yîd-i mülk ü millete sarf-ı zamân ider
 Huddâm-ı asitân-ı refî'in o mertebe
 Resm ü reh-i adalete verziş-künân ider
 Kim müslimîni şöyle ko bir ehl-i zimmeti
 Eflakâ hâkim eylese Nûşîrevân ider
 Yek-sân kılub kavî vü zaîfi adâleti
 Âhû-beçeyle şîri radîan lebân ider
 Ümmîd odur ki cânib-i İslâmâ ba'd-ez-în
 Mevlâ nesîm-i nusreti dâim vezân ider
 Bârî zamân-ı saltanat-ı feyz-bahşını
 Vakt-i bahâr-ı devlet-i Osmânîyân ider
 Hayy-i Kadîr kesret-i nusretle vaktini
 Reşk-âver-i zamân-ı Süleymân Hân ider
 Meydân-ı esbak-ı cümle-i eslâfda anın
 Esb-i cevâd-ı himmeti ahz-ı rehân ider
 Bâd-ı ferah sehâib-tab'a olup vezân
 Bârân-ı nazmıma kalemi nâvdân ider
 Bir nev-gazel nüvişte kılar pişgâhına
 Amma hicâb-ı kil-k-i teri hûy-çekân ider
 Meyl-i kalem devâtı ne dem sürmedân ider
 Ser-tâbe-pây bikr-i mazâmîni ân ider
 İc'âz-ı hüsne bak ki hattı içre hâller
 Magrib-zemîn-i rûyını Hindûsitân ider
 Ol hâce-i cemâl kitâb-ı celâlden
 Şagird-i nev-niyâz-ı dili imtihân ider
 Feryâd ü zârî gûşına girmez o gonçenün
 Beyhûde dil çü bûlbûl-i şeydâ figân ider
 Bir kez o kaşı yâ takıcak aşkı çillesin
 Tîr-i kad-i fütâdeyi hem-çün kemân ider
 Kalmışdı bir sühan dil-i zârında hâmenün
 Tarz-ı hikâyet üzre anı der-miyân ider
 İtdi cûlûs çün şeref-i şems ile kırân

*Elbette mihr o vech ile ihrâz-ı şân ider
Lâkin gurûr ve nahveti gâyetle artırup
Ehl-i dile mükâbere-i bî-gerân ider
Eyler yukardan aşağı evzâ'-ı bâride
Nâr-ı hamîyyet-i dili âteş-feşân ider
Sâbıkda niçe cevri ni çekmiş iken felek
Şimdi yine seninle bize imtinân ider
Çünkü viren Hudâdır efendim seni bize
Niçün o harf-i minneti vird-i zebân ider
Şâhenşehâ kemine çerâğın Atâ kûlun
Dergâhına bu vech ile özrûn beyân ider
Çokdur bilür kusûrını vâfında gerçi lîk
Ümmîd-i afv-ı pâdişeh-i kâm-rân ider
İrmez zemîn-i medhine desti eğerçi kim
Hâmem sutûr-ı nazm-ı teri nerdübân ider
Kadir degûl inâyetinüin şükrüne velî
Her dem duâ-i hayrına vakf-ı lisân ider
Rû-mâl-i dergehünle bulup her murâdını
Kûy-ı merâma kadd-i hamun savlecân ider
Artık yeter zamân-ı duâdır sözüün senün
Tasdi'-i re's-i şâh-ı memâlik-sitân ider
Mâdâm kim kazâ kılup izzetde gâlibi
Mağlûbı pa-girifte-i dest-i hevân ider
Her kişverün ki sâhibi re'y-i rezîn idüp
Adâyı kahr u def' ile kesb-i amân ider
Sen ol serîr-i saltanatun üzre ber-karâr
Olsun bekâm o kim yoluna bezl-i cân ider
Gösternesün Hudâ senin eksikliğin bize
Bir ben kulun değil bu duâyı cihân ider*